

SLOVO, sv. 64 (2014), 79–152, Zagreb 2014. UDK 811.163.42'366.58:264-12(497.5)“13/14“

JEDNOSTAVNI GLAGOLSKI OBLICI U *HRVOJEVU MISALU*

Josip GALIĆ, Zadar

U radu se analiziraju jednostavni glagolski oblici u *Hrvojevu misalu*. Zatečeno se stanje uspoređuje sa stanjem u misalima koji su dio kritičkoga aparata kojim je opremljeno dvotomno izdanje *Hrvojeva misala* iz 1973. g., tj. s tekstovima vatikanskoga *Illirico 4*, *Novakova* i *Ročkoga misala*, kao i s rezultatima istraživanja drugih hrvatskih srednjovjekovnih liturgijskih i neliturgijskih tekstova, odnosno sa stanjem zatečenim u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima. Analiza se provodi uglavnom na morfološkoj razini, a u onolikoj mjeri koliko posvjedočeni jednostavni glagolski oblici dopuštaju, analiziraju se i fonološke i leksičke osobitosti jezika *Hrvojeva misala*.

Analizom je utvrđeno da se na morfološkoj razini starocrkvenoslavenski obrasci uglavnom dobro čuvaju, dok na leksičkoj i posebno fonološkoj razini mlađi elementi pokazuju stanovitu frekventnost i konzistentnost. U prezentskoj paradigmi starohrvatski je nastavak *-mb* kod tematskih glagola u prvome licu jednine zabilježen samo tri puta, a nastavak *-sb* u drugome licu tek devet puta. Nešto su češći primjeri otpadanja završnoga *-tb* u trećem licu jednine i množine. Nastavak *-mo* u prvome licu množine vrlo je rijedak, a osim u prezentu, potvrđen je i u imperfektu, aoristu i imperativu. Asigmatski je aorist dobro posvjedočen. U imperativu je uočljiva tendencija širenja formanta *-i-* i na glagole *e*-konjugacije u množini i dvojini. U tvorbi participa čuvaju se stari obrasci. Rijetki su primjeri analoškoga širenja formanta *-uč-* na nominativ jednine muškoga roda kod aktivnoga participa prezenta. Najvažnija je novost razmjerno dobra posvjedočenost nastavka *-oga/-ega* u genitivu jednine muškoga i srednjega roda aktivnoga participa prezenta i pasivnoga participa preterita.

Ključne riječi: hrvatski crkvenoslavenski jezik, *Hrvojev misal*, jednostavni glagolski oblici

1. UVOD

Četnaesto i petnaesto stoljeće razdoblje je punoga procvata hrvatske glagoljske knjige, zbog čega ga se u literaturi s pravom naziva »zlatnim dobom« hrvatskoga glagoljaštva. Među sedamnaest rukopisnih misala, tri-deset brevijara, trima psaltirima i dvama obrednicima nastalim u tom peri-

odu (usp. MIHALJEVIĆ 2009: 293), ljepotom likovne opreme, namjenom, specifičnim uvjetima nastanka te jezičnom i grafijskom uređenošću posebno se ističe *Hrvojev misal*. Taj »najreprezentativniji – s obzirom na iluminaciju – rukopis našega srednjovjekovlja« (HERCIGONJA 1975: 239) na dalmatinskoj je području uzornom ustavnom glagoljicom 1404. g. napisao pisar Butko, i to za splitskoga hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića,¹ »kako bi se Crkva bosanska – sukladno višestoljetnoj crkvenoj politici – još čvršće orijentirala prema zapadnoj crkvenoj hijerarhiji« (ŽAGAR 2009: 173).

Šira je javnost s *Misalom* upoznata tek četiri i pol stoljeća nakon njegova nastanka, točnije 1850. g. i 1854. g. kada je A. D. MORDTMANN (1850, 1854) u dvama priložima u časopisu *Philologus* izvijestio da se na popisu rukopisa sultanske biblioteke nalaze i dva slavenska glagoljska rukopisa, i to četveroevangelje i svetačke legende² koje je tročlana ekspedicija Mađarske akademije (Kubiny, Heszlmann, Ipolyi) iz 1862. g. po prvi put nazvala *misalom* (usp. ČUNČIĆ 2004: 5). Od tada pa sve do danas taj je kodeks privlačio i još uvijek privlači pažnju domaćih i stranih istraživača. Već 1891. g., kao rezultat inicijative bosansko-hercegovačke vlade da se stručnim raspravama svestrano osvijetli misal posvećen bosanskomu velikašu Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću, nastala je monografija *Missale glagoliticum Hervoiar ducis Spalatensis* autora V. JAGIĆA, L. THALLÓCZYJA i F. WICKHOFFA (1891). Nakon toga nekoliko se desetljeća o *Misalu* nije pisalo jer se sma-

¹ »Misal je pisan za velikog vojvodu bosanskog Hrvoja Vukčića Hrvatinića 'hercega splitskoga, kneza donjim krajevima i mnogim drugim zemljama' najvjerojatnije u trenutku kad njegova osoba dominira političkom scenom Bosne, Dalmacije i Hrvatske, onda kada su mu moć i ugled bili na vrhuncu: između 1403-1404. godine. Hrvoje je (od 1403) 'dux Spalatensis' i gospodar Korčule, Brača i Hvara, 'vicarius generalis', glavni namjesnik kralja Ladislava Napuljskog u Ugarskoj, Dalmaciji, Hrvatskoj i Bosni, hrvatsko-dalmatinski ban, gotovo nezavisan vladalac prostrane države koja kuje i vlastiti novac. Politička pragmatika usmjerila ga je prema katoličkoj crkvi, ali se njegovo kompromisno stajalište, kolebanje između heretičke (patarenske) crkve bosanskih 'krstjana' i katolicizma očituje u činjenici da je za Hrvoja god. 1404. Hval 'krstjanin' bosančicom ispisao – sa starijeg glagoljskog predloška –, također bogato iluminirani, zbornik biblijskih i apokrifnih tekstova poznat kao Hvalov zbornik (ili Bolonjski rukopis), jedan od najznačajnijih rukopisa 'crkve bosanske' u kojem međutim ima ikonografskih elemenata koji nisu u skladu s učenjem bosanskih krstjana...« (HERCIGONJA 1975: 239).

² Usp. MORDTMANN 1854: 582–584: »Verzeichniss der handschriften in der bibliothek sr. maj. des sultans. (...) Slavonisch. 43. Die vier evangelien, 44. Heiligenlegenden (mit glagolitischer Schrift).«

tralo da je zametnut.³ Ponovno, ali ovaj put znatno intenzivnije bavljenje *Misalom* započeto je tek nakon što je knjižničarka Narodne biblioteke u Beogradu Mara HARISIJADIS (1963) izvijestila da se *Misal* nalazi u biblioteci Saray u Carigradu. Samo desetljeće nakon ponovnoga otkrića *Misala*, Staroslavenski je institut iz Zagreba u suradnji s Mladinskom knjigom iz Ljubljane i izdavačkim poduzećem Akademische Druck- u. Verlagsanstalt iz Graza objavio potpuno faksimilno izdanje i transliteraciju cijeloga teksta (MISSALE HERVOIAE 1973), koju prate znanstvene rasprave i informacije, i to o historijskoliturgijskome sastavu *Misala* (PANTELIĆ 1973.a), karakteristikama jezika i pisma (NAZOR 1973), iluminaciji *Misala* s popisom minijatura (PANTELIĆ 1973.b), postupanju uredništva kod priređivanja teksta i aparata s uključenim popisom biblijskih perikopa (GRABAR 1973).

Iznimno mjesto među hrvatskoglagoljskim rukopisnim kodeksima *Hrvojev* je *misal* zavrijedio ponajprije ljepotom svoje likovne opreme kojoj posebno doprinosi 380 incijala i 96 minijatura (usp. PANTELIĆ 1970; MOKROVIĆ 2008: 351–352). Ne čudi stoga što se u nizu radova analizira upravo iluminacija *Misala*. Tim se segmentom analize ponajviše bavila Marija PANTELIĆ (1970, 1973.b), a u novije vrijeme i Ljiljana MOKROVIĆ (2008, 2010, 2011). Marija Pantelić raskošnu iluminaciju *Misala* povezivala je s političkim borbama i kulturnim ambijentom povijesnoga trenutka u kojem je kodeks nastao, dok je Ljiljana Mokrović pokušavala utvrditi elemente zapadnoga i bizantskoga stila u morfologiji, tipologiji i motivskome repertoaru misalskih minijatura.

Osim bogatstva likovne opreme, pažnju istraživača od samih je početaka privlačio i jezik kojim je *Misal* napisan. Tako se već u spomenutoj monografiji iz 1891. g. za jezik *Misala* kaže da »više nego obično odstupa od norme crkvenoslavenskoga jezika prihvaćajući elemente narodnoga jezika« (JAGIĆ; THALLÓCZY; WICKHOFF 1891: 64).⁴ Ipak, radovi posvećeni

³ Usp. JAGIĆ 1913: 26–28: »Kuda je poslije taj rukopis dospio, sada se ne zna; propao zacijelo nije.« Usp. također VAJS 1948: 38: »Zanimljiva je sudbina ovoga kodeksa, koji je bio iz glasovite Korvinske knjižnice odnesen u Carigrad. Iz seraja je bio uzajmljen za proučavanje u Beč, ali kako čujemo, nije se više povratio u seraj, već je ostao negdje na putu, valda u bivšoj svojoj domovini.«

⁴ Usp. JAGIĆ; THALLÓCZY; WICKHOFF 1891: 64: »Sed codicis nostri id praecipuum, est ut plus solito a lingua ecclesiastica discedat atque linguae vulgari accommodetur, quod non tantum in praeferendis declinationum atque coniugationum formis vulgaribus, set etiam in delectu verborum manifestum fit.«

isključivo jezičnim značajkama *Misala* počeli su se pojavljivati tek od sedamdesetih godina prošloga stoljeća. O osnovnim karakteristikama jezika i pisma pisala je Anica NAZOR (1973) u kratkom prilogu faksimilnomu i transliteriranomu izdanju *Misala* iz 1973. g., utvrdivši pritom na tragu Jagića, Thallóczyja i Wickhoffa da je »po jezičnim inovacijama Hm (...) otišao najdalje od svih poznatih hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga« (NAZOR 1973: 510). Problematikom pridjeva (oblicima, poimeničnim pridjevima i pridjevima u imeničkoj službi), i to posebno u sanktoralu *Misala*, više se puta bavila Lana HUDEČEK (1992, 1994.a, 1998). Ista je autorica pisala i o zamjenicama u sanktoralu *Misala* (1994.b). O sintaktičkim, morfološkim i pragmatičkim čimbenicima pojave akuzativa u *Hrvojevu misalu* pisala je Jasna VINCE (2008) u prilogu »Očekivani i neočekivani akuzativ u Hrvojevu misalu«. Vrijedi istaknuti i analizu veznika u *Hrvojevu misalu* Vlaste RIŠNER (1995.a) u kojoj je funkcionalnome kriteriju dana prednost pred morfološkim pri razvrstavanju riječi na vrste. Prema tom kriteriju, »riječi drugih vrsta ostvaruju svoju potencijalnu vezničku ulogu, ali ne gube osnovnu ulogu vrste riječi; veznička se uloga ostvaruje tek na razini diskursa« (RIŠNER 1995.a: 57). I u ostalim radovima u kojima tekst *Hrvojeva misala* uzima kao polazište za analizu, Vlasta Rišner (VRBAN 1991, RIŠNER 1993, 1995.b) primjenjuje tekstovnolingvistički pristup.

Glagolski oblici u *Hrvojevu misalu* do sada nisu bili objekt zasebnoga istraživanja.⁵ Taj podatak iznenađuje tim više što je riječ o misalu na čiju je jezičnu pomlađenost upozoreno više puta u našoj paleoslavističkoj literaturi pa se očekuje da bi opis u njemu posvjedočenih glagolskih oblika pokazao neke razlike u odnosu na ostale hrvatskoglagoljske misale i samim time upotpunio spoznaje o glagolskome sustavu hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika.

U ovom se radu opisuju jednostavni glagolski oblici u *Hrvojevu misalu*. Građa za istraživanje ekscerpirana je iz teksta *Hrvojeva misala* u cjelini. Zatečeno se stanje uspoređuje s odgovarajućim značajkama glagolskoga sustava u tekstovima misala koji su dio kritičkoga aparata kojim je opremljeno dvotomno izdanje *Hrvojeva misala* iz 1973. g., tj. s tekstovima va-

⁵ O glagolskim oblicima u *Hrvojevu misalu* usputno se govori tek u spomenutom prilogu Anice NAZOR (1973: 509), gdje se upozorava na dvije pojedinosti iz glagolskoga sustava u kojima je očito odvajanje od crkvenoslavenske norme, i to na noviji nastavak *-mo* u 1. licu množine prezenta te na otpadanje nastavka *-tb* u 3. licu jednine i množine prezenta.

tikanskoga *Illirico* 4 (početak 14. st.), *Novakova misala* (1368) i *Ročkoga misala* (početak 15. st.), kao i s rezultatima istraživanja drugih hrvatskih srednjovjekovnih liturgijskih i neliturgijskih tekstova, odnosno sa stanjem zatečenim u jeziku kanonskih starocrkvenoslavenskih tekstova da bi se pratilo pojavljivanje možebitnih inovacija i čuvanje naslijeđenih osobina pojedinih glagolskih oblika. Primjeri se označavaju brojem stranice, stupca i retka iz *Misala*, kao i u dvotomnome izdanju iz 1973. g. Potvrde iz paralelnih misala označavaju se kraticama Ill₄ (*Illirico* 4), Ro (*Ročki misal*) i Nk (*Novakov misal*).

Analiza se provodi uglavnom na morfološkoj razini, a u onolikoj mjeri koliko posvjedočeni jednostavni glagolski oblici dopuštaju, analiziraju se i fonološke, leksičke i sintaktičke osobitosti jezika *Hrvojeva misala*.

2. INFINITIV

Infinitivna se osnova, osim za tvorbu samoga infinitiva, rabi i za tvorbu aorista, imperfekta i prošlih participa (usp. MIHALJEVIĆ; VINCE 2012: 51). U *Hrvojevu* su *misalu* infinitivni oblici dobro posvjedočeni. Nije zabilježen nijedan primjer otpadanja dočetnoga -i. Čuvanje krajnjega vokala ne iznenađuje, tim više što se on dobro čuva i u liturgijskim tekstovima nižega ceremonijalnog karaktera (usp. REŠETAR 1898.a: 154) kao i u neliturgijskim tekstovima (usp. HRASTE 1950: 243–277; MALIĆ 1972: 163; DAMJANOVIĆ 2008: 111). Zastupljeni su svi tipovi infinitivne osnove (usp. MIHALJEVIĆ; VINCE 2012: 52):⁶

I. vrsta: osnove na korijenski suglasnik: *ġisti* (3d, 12), *reċi* (12c, 7), *prinesti* (13a, 15), *rasti* (20b, 28), *ĕsti* (46b, 10), *moċi* (95c, 20).

⁶ Klasifikaciju glagola u pet vrsta prema infinitivnoj osnovi koju ovdje donosimo izradio je ruski slavist Georgij Aleksandrovič HABURGAEV (1974: 257). Milan Mihaljević i Jasna Vince detaljizirali su Haburgaevljevu klasifikaciju u drugoj vrsti pa smo za potrebe ovoga rada preuzeli njihovu, dorađenu klasifikaciju. U izvornoj su Haburgaevljevoj klasifikaciji bile izdvojene dvije podvrste osnova na korijenski samoglasnik: a) osnove na korijenski samoglasnik koji se razvio iz skupine *samoglasnik + zvonačnik* i b) osnove na korijenski samoglasnik koji je nastao monoftongizacijom diftonga ili od staroga dugoga samoglasnika. U dorađenoj su klasifikaciji Mihaljević i Vince osnove na korijenski samoglasnik podijelili u tri podvrste, rascijepivši prvu Haburgaevljevu podvrstu na dvije (osnove na korijenski samoglasnik koji je nastao metatezom likvida i osnove na korijenski suglasnik koji je nastao stapanjem samoglasnika i nosnoga zvonačnika).

II. vrsta: osnove na korijenski samoglasnik, koji je mogao nastati na tri načina: a) metatezom likvida: *požrêti* (221a, 18); b) stapanjem samoglasnika i nosnoga zvonačnika: *žati*⁷ (48c, 20), *raspeti* (85b, 30), *vzeti* (135a, 20); c) monoftongizacijom diftonga ili od staroga dugoga samoglasnika: *pobiti* (50c, 9), *biti* (240d, 24).

III. vrsta: osnove nastale dodavanjem sufiksa *-nu-* korijenu koji završava: a) na suglasnik: *vzdignuti* (37a, 8), *otdah'nuti* (52d, 31), *postignuti* (58b, 17), *uteg'nuti* (95c, 20), *vskrsnuti* (100d, 24), *dotaknuti se* (189d, 31), *pritaknuti se* (200d, 22); b) na samoglasnik: *minuti* (27d, 21), *povinuti* (225a, 17), *iz'rinuti* (233b, 29).

IV. vrsta: osnove sa završnim sufiksom *-a-* ili *-ê-*⁸ *vladati* (7d, 13), *vspominati* (8a, 12), *svatêti se* (8a, 24), *napisati se* (8b, 27), *rabotati* (17c, 22).

V. vrsta: osnove sa završnim sufiksom *i*: *ploditi se* (5b, 6), *obličiti* (7d, 20), *lûbiti* (10d, 8), *utêšiti se* (13a, 10).

Kod glagola prve vrste već je u praslavenskom razdoblju počelo dolaziti do glasovnih promjena potaknutih djelovanjem zakona otvorenih slogova i slogovne harmonije. Ukoliko je infinitivna osnova završavala stražnjojezičnim korijenskim suglasnikom, nastajale su skupine **ktei*, **gtei* koje su se najvjerojatnije prvom palatalizacijom reflektirale u *-či*:⁹ *reči* (12c, 7), *nareči*

⁷ Kod glagola *žati* (< *žeti*) samoglasnik *e* i nosni zvonačnik *n* stopili su se u prednji nosni samoglasnik *ɛ* koji se iza palatala *č* reflektirao u *a*. Taj je refleks tipičan za čakavsko područje (MOGUŠ 1977: 35–36; FINKA 1971: 17) na kojem je nastao i *Hrvojev misal*. Inače, prednji nazal u *Misalu* ima dvojni refleks – *a* i *e*: *žefjûcei* (5b, 26), *žaf'na* (29d, 9), *žejanb* (29d, 25), *v žafi* (38c, 16). Zanimljive podatke o refleksu prednjega nazala u hrvatskoglagoljskim tekstovima na primjeru glagola *žedati* i njegovih izvedenica donosi Sofija GADŽIJEVA (2012: 123–127). Ona ističe da je pojavljivanje refleksa određeno mnoštvom uvjeta. Naime, osim što se mora nalaziti na položaju iza palatala *č*, *ž*, *j* i biti dio točno određenih korijenskih i afikslnih morfema (tj. leksema s korijenom **im-* koji imaju protetsko *j*, leksema *język* te osnova *žed-* i *čet-*), poželjno je da za prednjim nazalom slijedi također palatal, i to najpalatalniji među njima, tj. *j*. Međutim, čak i kada su ispunjeni svi ti uvjeti, GADŽIJEVA (2012: 126) zaključuje da se refleks *a* pojavljuje u 70% slučajeva, dok u ostalih 30% dolazi refleks *e*.

⁸ Takvi su i glagoli s grafemom *ê* kojim se bilježi glasovna skupina *j+a* (usp. MIHALJEVIĆ; VINCE 2012: 52): *priêti* (7d, 25), *sastoêti* (19c, 24), *sêêti* (22b, 31).

⁹ To je fonetsko objašnjenje prvi predložio američki slavist Robert Abernathy (usp. MIHALJEVIĆ 2002: 171). Abernathyjevo objašnjenje ipak treba uzeti s dozom opreza, jer o razvoju praslavenskih skupina **gtei* i **ktei* u slavenskim jezicima još uvijek nema dogovora među istraživačima. O drugim prijedlozima i teorijama fonetskoga objašnjenja te promjene vidi LAMPRECHT 1987: 51; MIHALJEVIĆ 2002: 170–171; REMNĚVA 2004: 279.

se (41d, 28), *svlêči* (174d, 17), *usiči* (178b, 5), *otvriči* (3d, 13), *povriči* (32c, 2), *raz'žeči* (96c, 16), *vžeči* (153a, 28), *striči* (167a, 4) *moči* (226a, 5). Ukoliko je, pak, infinitivna osnova završavala prednjojezičnim ili usnenim suglasnikom, novonastale neprihvatljive suglasničke skupine pojednostavnjivale su se uklanjanjem prvoga člana ili disimilacijom: *preiti* (1d, 8), *priti* (1d, 21), *iti* (15b, 29), *otvrêsti* (58a, 3), *d* u *ĵisti* (3d, 12), *sesti* (102c, 17), *izvesti* (167a, 5).

Infinitiv u *Hrvojevu misalu* najčešće dolazi kao dopuna glagolu: *načeti* *i(su)sъ* *govoriti* (2c, 2); *česo* *izidoste* *viditi* (2c, 4); *da naučit' n(a)sъ* *z(e)ml(b)skaê* *nenavid<êt>i a n(e)b(e)skaê* *vzlûbiti* (2c, 29–30); *da uvêst* *otvriči* *zloe · i izbrati* *dobroe* (3d, 13–14); *blizъ* *budi* *m(o)le<ĉi>m'se* *i poslati* *rači* *s(ve)toga anĵ(e)la tvoega* (24a, 2); *iĉite* *g(ospod)a egda obrêsti se možete* (30b, 9–10); *možaše* *sa otvrêsti* (58a, 3); *i rêhъ a a g(ospod)i b(ož)e* *se ne umiû* *govoriti* *k(a)ko otroče es(a)mъ* (164a, 4–5); *ne hoti* *otreĉi* *se nei* (178b, 4); *k(a)ko sa ĉ(lovê)k' nače* *zidati* *i ne vzmôže* *svršiti* (196a, 2–3). U takvoj službi infinitiv najčešće dolazi uz glagole *moči*, *načiti*, *račiti*, *učiti* i još neke (usp. DAMJANOVIĆ 2008: 112).

Zabilježeno je i nekoliko frazeoloških kalkova (*s*)*tvoriti* + infinitiv: *stvorit' ni biti* *dostoini* (4b, 2); *stvori* *n(a)sъ* *prêiti* (4d, 20); *i da nap<l>niši* *e d(u)homъ* *pokornimъ* *i ka prava sutъ* *prosili bi* *svršeno* *podai* *i v(ê)ĉ(b)nimъ* *tvrdostan'stviemъ* *nevrêeni* *stvori* *e* *prebivati* (25b, 17–18), *stvori* *e* *preiti* (89c, 8). HERCIGONJA (1970: 537) za njih kaže da su nastali »prema latinskome modelu i talijanskom« (citirano prema DAMJANOVIĆ 2008: 112).

Infinitiv dolazi i kao dopuna pridjevima i participima: *nisam ê* *dostoênъ* *otrêšiti* *remene sapogъ* *ego* (3a, 25–26); *i toga radi* *dlžanъ* *e(stъ) · k(a)ko za lûdi tako oĉe* *za se samogo* *prinositi* *za grêhi* (13b, 10–11); *ili nisamъ* *volanъ* *stvoriti* *v* *svoih'si ĉa hoću* (21b, 18).

Zanimljivo je da su u rubrikama *Hrvojeva misala* zabilježeni i primjeri upotrebe infinitiva za izricanje uputa: *v srêdu prvu* *posta* *pred' misu* *bl(agoslo)viti* *popelъ ... popъ* *oblĉenъ* *bes* *planite* *i žakni* *oblĉeni* *pridutъ* *predъ* *ol'tarъ* *tu* *bl(agoslo)viti* *popelъ* (23d, 14–21). Nema primjera infinitiva u obliku *imati*, već je uvijek posvjedočen oblik *imêti*, odnosno *imiti* (178a, 5), uz očekivane prezentske oblike *imamъ*, *imaši* itd.

Razlike u odnosu na paralelne misale odnose se na fonološku razinu, kao *sabrati* (11b, 15) ~ *sъbrati* (III₄, Ro); *viditi* (22c, 14) ~ *vêdêti* (III₄) / *vidêti*

(Nk, Ro); *razumiti* (26c, 20) ~ *razuměti* (III₄, Nk, Ro), *žati* (48c, 20) ~ *žeti* (III₄, Nk), na tvorbenu, kao *vaobraziti se* (17c, 30) ~ *obrazovati se* (III₄); *sastoěti* (19c, 24) ~ *ustoěti* (III₄), na sintaktičku, kao *otrěšiti* (3a, 26) ~ *da otrěšu* (III₄); *viditi* (23a, 11) ~ *vědě* (III₄) / *vědi* (Ro), *da privedut'* (96b, 23) ~ *privesti* (III₄, Ro), *naslědovati* (150a, 2) ~ *naslědovali bihom'* (III₄) i na leksičku, kao *govoriti* (164a, 8) ~ *g(lago)lati* (III₄, Nk, Ro).

Supin u *Hrvojevu misalu* nije posvjedočen pa se infinitiv pojavljuje i uz glagole kretanja: *česo izidoste viditi* (2c, 4); *izide sēei sēti* (22b, 31). Ni u paralelnim se misalima supin ne pojavljuje redovito. U prvome primjeru i *Illirico 4* i *Novakov* i *Ročki misal* na paralelnome mjestu imaju infinitiv *viděti*, dok se u drugome primjeru u *Illirico 4* i *Ročkom misalu* na paralelnome mjestu pojavljuje supinski oblik *sēt'*. Inače, supin je rijetko potvrđena kategorija u hrvatskim srednjovjekovnim tekstovima. Primjerice, u hrvatskoglagoljskim fragmentima iz 12. i 13. st. Milan MIHALJEVIĆ (2008: 334) pronašao je samo jednu potvrdu, i to u *Bečkim listićima*.¹⁰

3. PREZENT

Prezentska se osnova upotrebljava za tvorbu prezenta, imperativa i prezentskih participa (usp. MIHALJEVIĆ; VINCE 2012: 52). U *Hrvojevu* su *misalu* zastupljeni svi tipovi prezentske osnove (usp. HABURGAEV 1974: 255):¹¹

I. vrsta: glagoli *e*-konjugacije s prezentskom osnovom na tvrdi korijenski samoglasnik: *procvatutb* (5b, 5), *otvrzut'se* (5b, 19), *rekutb* (12c, 30), *poidut[b]* (15d, 5), *prinesutb* (16b, 21), *privedut'* (16b, 22).

II. vrsta: glagoli *e*-konjugacije s prezentskom osnovom na sufiksally -n-: *dvignut'se* (1c, 23–24), *protrgnut'se* (5b, 23), *umlknutb* (23b, 3), *utegnub*

¹⁰ Zanimljivo je da izuzetak predstavlja *Petrisov zbornik*, dakle neliturgijski tekst, u kojem supinski oblici »dolaze uvijek uz glagole kretanja – što može biti utjecaj staroslavenskog jezika ili kajkavskog dijalekta« (ŠIMIĆ 2000: 64).

¹¹ Usp. također MIHALJEVIĆ 2014: 137–138. Budući da se ovdje držimo Haburgaevljeve podjele glagola prema prezentskoj osnovi, primjere (osim za atematske glagole) donosimo u 3. licu množine. Naime, ruski slavist prezentsku osnovu određuje prema prezentskomu 3. licu množine. Na isti način prezentsku osnovu određuje i Stjepan DAMJANOVIĆ (2005: 119). Neki drugi istraživači, kao primjerice SELIŠČEV (1952: 144–145) i REMNĚVA (2004: 231–232), polaze od drugoga lica jednine i trećega lica množine. Josip HAMM (1974: 153) pak prezentsku osnovu određuje prema drugomu licu množine.

(24b, 5), *vačnutъ* (29b, 32), *propnut'* (71d, 20), *otbég'nut'* (228d, 13).

III. vrsta: glagoli *e*-konjugacije s prezentskom osnovom na glas [j]: *poznaûť* (5a, 14), *obečauť* (5a, 19), *oskrblaûť* (5c, 5), *porabotaûť* (16b, 24), *poslušaûť* (19d, 28).

IV. vrsta: glagoli *i*-konjugacije: *obratet' <s>e* (5b, 26), *zatvoret' se* (5d, 9–10), *bl(agoslo)vet'* (12c, 29), *poklonet' se* (16b, 23), *govoret' se* (19c, 19–20).

V. vrsta: atematski glagoli: *biti*, *vêdêti*, *dati*, *imêti*, *êsti*.

Budući da se glagolski oblici posvjedočeni u *Hrvojevu misalu*, dakle u hrvatskokrkvenoslavenskom tekstu, uklapaju u klasifikaciju izrađenu prema stanju potvrđenom u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima, možemo zaključiti da hrvatski crkvenoslavenski jezik sve tri prezentske konjugacije dijeli (atematsku konjugaciju, *e*-konjugaciju i *i*-konjugaciju) sa starocrkvenoslavenskim jezikom (usp. MIHALJEVIĆ; VINCE 2012: 52).

Kao i u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima, glagoli *biti*, *vêdêti*, *dati*, *imêti*¹² i *êsti* i njihove izvedenice prezent tvore atematski: 1. l. jd. *esamъ* (7b, 4), *imamъ* (23a, 8), *uvêmъ* (27b, 12), *damъ* (31a, 3); 2. l. jd. *imaši* (20b, 21), *podasi* (22d, 21), *esi* (23b, 18) 3. l. jd. *imatъ* (1d, 8), *estъ* (7b, 5), *vêstъ* (22a, 14), *dastъ* (25c, 16), *ne êst'* (32a, 28); 1. l. mn.: *vimъ* (12b, 12), *es(a)mъ* (30a, 27), *êmъ* (77d, 29); 2. l. mn. *este* (7c, 31), *imate* (31a, 12), *viste* (48b, 8), *îiste* (78b, 21); 3. l. mn. *sutъ* (2a, 14), *imutъ* (18c, 8), *êdetъ* (32c, 3); 1. dv. *viva*¹³ (55a, 7); 2. dv. *vista* (38a, 14), *esta* (41a, 22). Kod glagola *vêdêti* u 1. licu jednine posvjedočen je i oblik *vidê*¹⁴ (22a, 24; 55a, 25) sa starim medijalnim nastavkom -ê. Oblik s medijalnim nastavkom čuva se i u mnogim drugim hrvatskoglagoljskim misalima (usp. ŠIMIĆ 2000: 68), kao i u hrvatskoglagoljskim fragmentima (usp. MIHALJEVIĆ 2008: 334). Kod istoga je glagola zabilježeno i nekoliko oblika koji odudaraju od norme hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika. Tako je umjesto očekivanoga *vêsi/visi*, u 2. licu jednine posvjedočen oblik *viši* (44d, 1; 46a, 20) s nastavkom -ši preuzetim iz tematske promjene.¹⁵ Štoviše, u 2. licu jednine zabilježen je

¹² Iako za taj glagol u prezentu moramo pretpostaviti tematski vokal -a-, on ipak s njima ulazi u zajedničku skupinu zahvaljujući jednakoj konjugaciji. Usp. DAMJANOVIĆ 2005: 127.

¹³ Zanimljivo je da se na istome mjestu na kojem je u *Hrvojevu misalu* posvjedočen dvojinjski oblik 1. lica u Nk i Ro pojavljuju množinski oblici – *vimъ* (Nk), odnosno *vemъ* (Ro).

¹⁴ U paralalnim misalima korijenski *jat* nije ikaviziran pa nalazimo oblik *vêdê*.

¹⁵ Nastavak -ši u 2. licu jednine posvjedočen je i kod glagola *dati* i njegovih izvedenica:

i oblik s apokopiranim nastavkom iz tematske promjene *věš'* (85b, 28).¹⁶ U 3. licu jednine potvrđeni su oblici *vi* (27b, 6) i *vê* (86a, 3), bez očekivanoga crkvenoslavenskoga završetka *-stb*, dok je u 1. licu množine zabilježen oblik *vimo* (48b, 10), dakle sa starohrvatskim (čakavskim) nastavkom *-mo*. Taj je nastavak u istome licu posvjedočen i kod glagola *biti* i *imêti* – *es'mo* (55b, 4), odnosno *imamo* (85b, 21). Kod glagola *biti* zabilježeni su u 3. licu množine oblici bez dočetnoga *-tb*, i to naglašeni oblik *esu* (94a, 6) i nenaglašeni *su* (94a, 7). Vrijedi istaknuti i da je kod istoga glagola posvjedočeno i nekoliko potvrda nenaglašenoga oblika u 2. licu jednine. Oni u pravilu dolaze kao dijelovi složenoga oblika perfekta: *si prišalb* (70c, 31), *izbavil'si* (241a, 21–22), *otrêšil si* (241a, 30), *uslišal'si* (241b, 1). Očekivano, određena odstupanja od norme hrvatskoga crkvenoslavenskoga kod atematskih su glagola posvjedočena u misalskim rubrikama. Kod glagola *imêti* tako su posvjedočeni oblici *ima* (97d, 28), *imamo* (109d, 6), *nimaû* (197a, 21), dok su kod glagola *biti* pronađeni oblici *e* (218b, 30) i *esmo* (116b, 17).

Kod glagola koji prezent tvore tematski u 1. licu jednine dominira nastavak *-u*. Tematsko se *i* kod glagola *i*-konjugacije konsonantizira pred samoglasničkim nastavkom 1. lica jednine što uzrokuje jotaciju prethodnoga tvrdog suglasnika – *obraçu* (5d, 7), *molû* (6b, 26), *poklonû se* (16b, 4), *is'cêlû* (19b, 14), *poçu* (122c, 5), *v(b)shv(a)lû* (197c, 1). Glagoli s prezentskom osnovom na *-d* nemaju u 1. licu jednine očekivani završetak *-ždu* budući da je suglasnička skupina *žd* u *Hrvojevu misalu* rijetko potvrđena, a na njezinu mjestu obično dolazi *đerv* (*ġ*): *vijû* (11a, 25), *obiĵû* (21b, 13), *postijû* (21b, 31), *čejû* (22b, 4). U paralelnim se misalima suglasnička skupina *žd* obično čuva pa nalazimo završetak *-ždû*: *postiždû* (III₄, Nk, Ro), *suždû* (III₄, Ro), *viždû* (III₄), *čeždû* (III₄, Nk, Ro) itd. Glagoli *i*-konjugacije koji ispred tematskoga samoglasnika imaju *b*, *p*, *m* ili *v* u prvome licu jednine imaju završetke *-blû*, *-plû*, *-mlû* ili *-vlû*: *slomlû* (5d, 13), *vzlûblû* (20c, 15), *sl(a)vlû* (22a, 21), *osiplû* (129b, 7), *trplû* (189b, 7), *posramlû* (190b, 28), *postavlû* (196a, 25), *pogublû* (216a, 11). U gramatikama i udžbenicima najstarijega slavenskog književnog jezika govori se da se kod tih glagola u prvome

daši (128b, 30), *podaši* (124d, 12). Taj se nastavak kod istih glagola sporadično pojavljuje i u *Novakovu* i *Ročkome* misalu, a zabilježen je i u drugim hrvatskoglagoljskim srednjovjekovnim liturgijskim tekstovima (usp. TANDARIĆ 1993: 101; JURČEVIĆ 2002: 164).

¹⁶ Apokopirani nastavak tematske promjene potvrđen je i kod glagola *dati*: *daš'* (178a, 31).

licu jednine izlučuje epentetsko *l*. DAMJANOVIĆ (2005: 126), međutim, smatra da »bismo s više prava mogli govoriti o alternacijama *pj ~ plj, vj ~ vlj, bj ~ blj, mj ~ mlj*.«¹⁷ Kod tematskih su glagola u 1. licu jednine posvjedočena i tri oblika s nastavkom *-mь* koji je prodro iz atematske promjene: *z'namь* (71b, 2), *gremь* (118b, 24), *zaklinamь* (227b, 12).¹⁸ Slična je situacija, kada je u pitanju gramatički morfem za 1. lice jednine prezenta, zabilježena i u neliturgijskim spomenicima s početka 15. stoljeća. Primjerice, u *Vinodolskome zborniku* također prevladavaju oblici s nastavkom *-u*, dok je nastavak *-mь*, osim kod atematskih glagola, posvjedočen u jako malom broju tematskih glagola (*zaklinamь*, *mnimь*) (usp. DAMJANOVIĆ 1984: 135). Međutim, već u drugoj polovici 15. st. oblici s gramatičkim morfemom *-u* postat će prava rijetkost u neliturgijskim zbornicima (usp. DAMJANOVIĆ 2008: 115), dok će u latiničnim liturgijskim tekstovima nižega ceremonijalnog karaktera, kao što su lekcionari i molitvenici, biti ograničeni samo na određene glagolske vrste.¹⁹ Očekivano, u hrvatskoglagojskim misalima i brevijarima gramatički se morfem *-u* zadržao mnogo duže pa je, primjerice, dominantan i u *Misalu hruackome* iz 1531. g. premda su posvjedočeni i primjeri s gramatičkim morfemom *-m* (usp. CEKOVIĆ; SANKOVIĆ; ŽAGAR 2010: 140).

U drugome licu, koje je nešto slabije potvrđeno u odnosu na prvo i treće lice jednine, prevladava nastavak *-ši*. Primjeri otpadanja završnoga *-i* vrlo su rijetki. Izuzmemo li već spomenuta dva oblika potvrđena kod atemat-

¹⁷ Isto tvrdi i Sofija GADŽIJEVA (2012: 193–195).

¹⁸ O vremenu povlačenja tematskoga i prodiranja atematskoga nastavka nema dogovora među istraživačima. Aleksandar Belić pojavu gramatičkoga morfema *-m* smješta u 13. st. te ju povezuje najprije uz glagole s osnovom na *-a* da bi tijekom 15. st. zahvatila i druge glagole, a tek krajem toga stoljeća i glagole s osnovom na *-e* (usp. JURČEVIĆ 2002: 163). Njegovu posljednju tvrdnju opovrgava DAMJANOVIĆ (1984: 135) obrazlažući netočnost Belićeva navoda nedostatnim korpusom jer »mnogi za davanje kompletne ocjene važni tekstovi nisu bili proučeni, a ni do danas nisu«. Potvrđuju to i rezultati istraživanja Eduarda Hercigonje iz kojih je vidljivo da se gramatički morfem *-m* u 1. licu jednine prezenta proširio na sve glagolske vrste i prije konca 15. stoljeća. O tome problemu vidi i VONČINA 1967.

¹⁹ Milan REŠETAR (1898.b: 161–162) o gramatičkim morfemima 1. lica jednine u *Zadarskome, Bernardinovu i Ranjininu lekcionaru* kaže sljedeće: »Glagoli koji danas imaju završetak *-am*, imaju ga bez izuzetka u sva tri lekcionara. Nego mjesto današnjega *-im* u njih se redovno nalazi stari završetak *-ju* (s eventualnom promjenom suglasnika koji je pred nim). ... Najbolje se drži stari završetak *-u* mjesto poznijega *-em*; u Z ovakoga *-em* nikako nema, osim *grem* koje treba drugovačije tumačiti.«

skih glagola *dati* i *vêdêti*, apokopirani se nastavak 2. lica jednine prezenta u *Hrvojevu misalu* pojavljuje tek devet puta: *prosiš'* (57c, 28), *hoćeš'* (70c, 2), *pridešb* (80b, 1), *ne hoćeš'* (84c, 10), *vêrueš'* (102b, 4), *vidiš'* (116c, 22), *ne primeš'* (117b, 20), *ne vidiš'* (117b, 22), *c(êsa)r(b)stvuešb* (141a, 24). Nastavak *-ši* iznimno se rijetko zamjenjuje starohrvatskim (čakavskim) *-šb* u drugim liturgijskim tekstovima (MIHALJEVIĆ 2009: 329). Očekivano, puno češće taj gramatički morfem dolazi u zbornicima neliturgijskoga štiva. U *Vinodolskome zborniku* starohrvatski (čakavski) nastavak dolazi u čak 70% slučajeva (usp. DAMJANOVIĆ 1984: 136), dok je u latiničnim *Žićima svetih otaca* u potpunosti prevladao pa je starocrkvenoslavenski nastavak *-ši* posvjedočen u samo dvama primjerima (usp. MALIĆ 1997: 537). Kod glagola *hotêti* u 2. licu zabilježena su čak tri oblika: *hoćeši* (19b, 2), *hoćeš'* (70c, 2) i *hoč'* (33b, 9; 151d, 13). Pozivajući se na Franza Miklošića, Milan REŠETAR (1898.b: 162) oblik *hoč'*, koji je potvrđen i u *Novakovu, Ročkom* i *Ljubljanskom misalu* (GADŽIJEVA 2012: 106), dovodi u vezu sa starocrkvenoslavenskim indikativnim oblikom *hoči*. Za razliku od njega, Daničić *hoč'* smatra tek apokopiranim prezentskim oblikom (usp. MALIĆ 1972: 164).

U trećem licu jednine i množine dočetano se *-tb* uglavnom čuva. Ipak, zabilježeni su i primjeri njegova otpadanja, i to ne samo u misalskim rubrikama, nego i u lekcijama: 3. l. jd. *se prigodi* (1a, 6), *pride* (13c, 12), *bude* (16d, 8), *hoće* (24c, 1), *omoči* (38d, 30), *radue se* (48c, 16), *svêdêtel'stvue* (52d, 1), *se priklûči* (70b, 19), *ji* (81a, 12), *p'e* (81a, 14), *počne* (97a, 12); 3. mn. *budu* (12b, 6), *stanu* (24d, 1), *svêdokuû* (39a, 16), *ne mogu* (63b, 11), *utegnu* (95a, 13), *razumiû* (95a, 18), *poč'nu* (97a, 5), *naslêduû* (102d, 1), *voûû* (105c, 2), *znaû* (112d, 2), *siû* (125b, 16), *sazijû* (126b, 9). Dočetano se *-t* dobro čuva i u neliturgijskim tekstovima s početka 15. st.²⁰ U *Vinodolskome zborniku* ono dolazi u dvije trećine primjera. Razlika između stanja u jednini i stanja u množini »samo je u tome što je hrvatskostaroslavenski morfem bilježen u množini na tri načina (*tb*, *t'*, *t*), dok u jednini pisanje *-t* bez štipića ili apostrofa gotovo da izostaje« (DAMJANOVIĆ 2008: 118). Oblici s dočetnim *-t* posvjedočeni su i u hrvatskim latiničnim tekstovima iz 15. st (usp.

²⁰ Izuzetak svakako predstavljaju tekstovi najstarije hrvatske pjesmarice u kojima se taj »najčestotniji (...) crsl. morfološki ostatak u svim hrvatskim tekstovima« (MALIĆ 2007: 167) javlja tek sporadično (usp. MALIĆ 1972: 165).

REŠETAR 1898.b; MALIĆ 1997: 537).²¹ REŠETAR (1898.b: 162–163) ističe da su ti oblici općenito češći u svršenih glagola (tj. u službi futura) i u jednini više nego u množini. Rešetarovu zapažanju odgovara stanje u *Vatikanskoj hrvatskom molitveniku* nastalu oko 1400. g. U pedesetak godina mlađem *Akademijinu dubrovačkome molitveniku* oblici s dočelnim -t očekivano su rjeđi, a dolaze »u futurskoj funkciji prezenta i u zavisnim rečenicama, osim jednoga izuzetka, kad se taj dočetak veže uz prezent nesvršenoga glagola, ali na značenjski istaknutu mjestu – na početku Marijina hvalospjeva iz Lukina evanđelja u Marijinskom oficiju« (MALIĆ 2007: 167). Da oblici s dočelnim -t, koji su, doduše, u spomenutim molitvenicima znatno rjeđi od oblika bez dočelnoga -t, nisu slučajni zaostatci iz predložaka, pokazuju brojni primjeri u kojima je variranje oblika s dočelkom -t i bez njega unutar istoga iskaza služilo kao stilsko sredstvo izbjegavanja morfološke monotonije, odnosno naglašavanja važnijega glagolskog sadržaja: *Postidut se svi koji se klañau izdilañau; i ne usnet koji blude Izraela; koji s tobom živet i kraľuje u jedinstvu Duha Svetoga Bog* (usp. MALIĆ 2007: 167).

Za *Hrvojev* je *misal* karakteristično i miješanje nastavaka za 3. lice jednine i 3. lice množine. Naime, pisar nerijetko zamjenjuje oblike 3. lica jednine oblicima 3. lica množine, pa gdje ostali misali imaju množinu, *Hrvojev misal* ima jedninu i obrnuto: 3. jd. *oblaćit' se* (2c, 8) ~ *oblaćet se* (III₄, Nk, Ro), *stvorit' (4b, 2) ~ stvoret' (III₄, Nk, Ro), ispraznit' se (23b, 1) ~ ispraznet se (III₄, Nk, Ro), očistit' (37c, 1) ~ očistet' (III₄, Nk), v(š)shv(a)lit' (43b, 25) ~ vshvalet' (III₄, Nk, Ro), prosit' (50d, 22) ~ proset' (III₄, Nk, Ro); 3. mn. *shranet' (32b, 11) ~ shranit' (III₄, Nk, Ro), sasput' (113a, 24) ~ sšspet' (III₄, Nk); budut' (114c, 22) ~ budet' (III₄, Nk), daüt' se (117b, 23) ~ daet se (III₄, Ro), ishoret' (135b, 11) ~ ishodit' (III₄, Nk), êvlaüt' se (135b, 12) ~ êvlaet' se (III₄, Nk), veselet' (168b, 8) ~ veselit' (III₄, Nk, Ro). Navedene razlike**

²¹ O podrijetlu dočelnoga -t u hrvatskim neliturgijskim i latiničnim tekstovima u prošlosti nije bilo jedinstvenoga stajališta među istraživačima. Prihvaćajući Daničićovo mišljenje, REŠETAR (1898.b: 163–164) je isticao da taj završetak nije ostatak starine, tj. crkvenoslavenskoga -t, nego da je nastao krnjenjem enklitičkoga etičnog dativa *ti*, koji je, kad se prestao osjećati zamjeničkim oblikom, počeo sa svoga mjesta prelaziti na druge pozicije i tako je srastao s glagolskim prezentskim oblicima za 3. lice (usp. REŠETAR 1898.b: 165). S tim se mišljenjem ne slaže Dragica Malić koja smatra »da je sporadični nastavak -t u 3. l. sg. i pl. prezenta ostatak starine (praslavenske) ... i da je on u književnosti upotrebljavan poduprt pisarskom tradicijom, ali da se možda isto tako sporadično mogao čuti i u živom govoru« (MALIĆ 1972: 166).

u odnosu na paralelne misale rjeđe su plod drukčije sročnosti u *Hrvojevu misalu* u odnosu na paralelne misale, što pokazuju sljedeći primjeri: *ako pr(o)r(o)častvo isprazdnit' se* (23b, 1);²² *po raz'branihъ obrazihъ · zn(a)meniem nevin'nimъ daūt' se riči veličnie* (117b, 21–23); *kako ml'nie ishodedь ot vstoka i ēvlaūt' se do zapada* (135b, 11–12),²³ a češće su posljedica pogreške pisara: *se ki v mek'ki rizi oblačit' se · v domēhъ c(ēsa)r(b)skihъ sutь* (2c, 8); *i mužь ako budetь pr(a)v(b)d(b)nъ ... i v zap(o)v(ē)dehъ moihъ vshoditь i sud'bi moe shranetь ... životom' žiti vьčnetь i ne umretь* (32b, 11); *blaženi živuče v domu tvoemъ v'v(ē)ki v(ē)ka v(ь)shv(a)lit' te* (43b, 25); *Se govorit g(ospod)ь b(og)ь · budutъ v posléd'nee d(b)ni* (114c, 22); *Da veselet' ni m(o)l(imъ) te g(ospod)i daгъ vzdani* (168b, 8).

Dvojinjski su oblici, očekivano, posvjedočeni mnogo slabije od jedninjskih i množinskih. Ipak, u slučajevima kada narav teksta nalaže njihovu uporabu dvojinjski se oblici rabe dosljedno. Zabilježen je, naime, tek jedan primjer u kojem je, umjesto očekivanoga dvojinjskog oblika, zabilježen množinski: *pride m(a)riē m(a)gd(a)lina i dr(u)ga m(a)riē viditi grobъ ... otgovori an'j(e)lъ · i r(e)če žen(a)mъ ... vimъ k(ako) i(su)sa ičete* (97b, 24). U prvome su licu u *Hrvojevu misalu* zabilježeni sljedeći primjeri: *vrativa se* (31a, 12), *snive* (37a, 8), *umreve* (37a, 9), *moževa* (38a, 19), *rečeva* (49b, 24), *svedokueva* (49d, 15), *ugotovaeve* (77d, 30), *doidevê* (92c, 32). U kantskim je starocrkvenoslavenskim tekstovima u 1. licu dvojine posvjedočen isključivo nastavak *-vê* pa se nameće pitanje postanka nastavka *-va* koji je posvjedočen u tekstovima hrvatskoglagojske neliturgijske književnosti 15. st. (usp. HERCIGONJA 1999: 135; DAMJANOVIĆ 2008: 127–128). Aitzetmüller ističe da se taj nastavak, koji je posvjedočen još u slovenskome, staropoljskome, staroruskome, starosrpskome i staročeškome jeziku, mogao razviti pod utjecajem nastavka za 2. lice dvojine.²⁴ Peeter ARUMAA (1985: 282), pak, smatra da podudarnost toga nastavka s baltičkim *-va* može

²² *Illirico 4*, *Novakov* i *Ročki misal* na paralelnome mjestu imaju subjekt u množini (*pr(o)-r(o)častviē*) pa je i predikat očekivano u množini.

²³ U navedenome primjeru *Illirico 4* i *Novakov misal* imaju subjekt u jednini, *ml'ni* (III₄) odnosno *ml'niē* (Nk) pa je i predikat u jednini.

²⁴ Usp. AITZTMÜLLER 1991: 179: »Das Slavische zeigt ausserhalb des Altbulgarischen (p., ač., aserb., aruss.) auch eine Endung -va, die von der 2. Person Dualis beeinflusst sein könnte.«

ukazivati na postojanje baltoslavenskoga nastavka.²⁵ U nastavku *-ve*, pak, koji dolazi u dvama oblicima u *Hrvojevu misalu* *-e* bi »mogao biti crsl. refleks jata u dočetu« (MALIĆ 1997: 539). Oblici drugoga i trećega lica, kako je već istaknuto, u hrvatskim su glagoljskim tekstovima izjednačeni. U *Hrvojevu* su *misalu* pronađeni sljedeći primjeri za 2. lice: *možeta* (38a, 15), *isp'eta* (38a, 20), *krstita se* (38a, 21), *vavedita* (48c, 22), *govorita* (55a, 4), *stezaeta* (99d, 24), *ičeta* (148a, 31). Pronađeno je i nekoliko potvrda za 3. lice: *sedeta* (38a, 10), *svećaeta* (45a, 30), *vsprosita* (45a, 32), *vpadeta se* (46a, 29), *vspomeneta* (49b, 4), *gledata* (198b, 23).

U 1. licu množine dobro se čuva starocrkvenoslavenski nastavak *-mь*. On se ipak sporadično zamjenjuje starohrvatskim (čakavskim) nastavkom *-mo*: *up'vaemo* (12a, 19) *prikladaemo* (16c, 2), *vzveselimo se* (42a, 16), *vimo* (48b, 10), *ostavimo* (66d, 11), *prosimo* (139a, 9), *m(o)limo* (139b, 26), *prinosimo* (139d, 12). Izuzetno rijetko taj nastavak dolazi i u drugim hrvatskoglagoljskim misalima.²⁶ Nešto češće pojavljuje se u hrvatskoglagoljskim tiskanim brevijarima, posebno u *Brevijaru po zakonu rimskoga dvora* (usp. JURČEVIĆ 2002: 165; JURČEVIĆ; TOLIĆ 2011: 98), koji su, doduše, i gotovo cijelo stoljeće mlađi od *Hrvojeva misala*. Posve je drukčija situacija u neliturgijskim tekstovima kao i u latiničnim tekstovima liturgijskoga karaktera u kojima starocrkvenoslavenski nastavak *-mь* već od kraja 14. st. počinje prepuštati mjesto gramatičkomu morfemu *-mo* (usp. REŠETAR 1898.b: 162; MALIĆ 1972: 167; DAMJANOVIĆ 1984: 137).

U 2. licu množine nema nikakvih posebnosti te uvijek dolazi gramatički morfem *-te*: *tvorite* (20b, 4), *stoite* (21a, 23), *primete* (21a, 28), *stezujete* (26c, 30).

Niječni se oblik tvori niječnom česticom *ne* koja dolazi ispred prezent-skoga oblika. Niječna se čestica stapa u jednu riječ samo s nesvršenim oblicima glagola *biti*. *Jat* koji se pojavljuje u negiranome nesvršenome prezentu glagola *biti* u *Hrvojevu misalu* kontinuanta je dugoga *e* nastaloga spajanjem dvaju kratkih: *ne* + *estь* – *něstь* (5d, 21). U 3. licu množine također se pojavljuje *jat*: *něsutь* (12c, 10). Taj *jat* zasigurno nije mogao nastati spajanjem

²⁵ Usp. ARUMAA 1985: 282: »Es liegt am nächsten beim slavischen *-va* an eine direkte Entsprechung zum baltischen *-va* refl. *-vo-si* (lit. *sūkava* refl. *sūkavo-si*) zu denken um hier fürs Baltisch-slavisches einen gemeinsamen Zug zu sehen.«

²⁶ U tekstu *Muke po Mateju* u hrvatskoglagoljskim misalima Marinka ŠIMIĆ (2000: 68) pronašla je tek jedan gramatički morfem *-mo*, i to u *Kopenhagenskome misalu*.

dvaju kratkih *e* pa je najvjerojatnije onamo dospio analogijom prema drugim negiranim nesvršenim oblicima glagola *biti*. Budući da u *Hrvojevu misalu* *jat* nerijetko ikaviziran, nalazimo i oblike kao *nisamъ* (3a, 6), *nisi* (20d, 20), *nisut'* (30b, 17), *niste* (30c, 29). Niječna je čestica, međutim, mogla biti i odvojena od oblika glagola *biti* drugim konstituentima, kao u sljedećim primjerima: *a ovi govorahu ni da podobanъ emu e(stъ)* (54d, 5–6); *a ovi govorahu nê da lastacъ e(stъ)* (62b, 24–25). Posvjedočeno je i nekoliko primjera stapanja niječne čestice i prezentskih oblika glagola *imêti*: *nimate* (27a, 30), *nimamъ* (33b, 11), *nimaši* (60c, 3), *nimatъ* (118a, 16), *nimaû* (197a, 21). Taj oblik nije uobičajen u *Hrvojevu misalu* budući da niječna čestica u svim drugim slučajevima dolazi ispred prezentskih oblika glagola *imêti*: *ne imatъ* (48a, 15), *ne imamъ* (48a, 26), *ne imaši* (48a, 27–28), *ne imutъ* (192b, 15). U paralelnim misalima ne nalazimo potvrde stapanja niječne čestice i prezenta glagola *imêti* u jednu riječ: *ne imate*, *ne imam'* itd. Vrijedi istaknuti da je posvjedočen i jedan primjer stapanja niječne čestice i nenaglašenoga prezenta glagola *hotêti*: *nečeši* (220c, 11). Sličan primjer, samo u 3. licu jednine, zabilježen je i u vatikanskome *Illirico 6: netetъ*. Očekivano, primjeri stapanja niječne čestice i nenaglašenoga prezenta glagola *hotêti*, nerijetko sa starohrvatskim (čakavskim) nastavcima, frekventniji su u neliturgijskim tekstovima. Primjerice, u *Zborniku u Berčićevoj zbirci br. 5* potvrđen je oblik *nečeš'*, dok u *Zborniku duhovnoga štiva* nalazimo oblik *nete* (GADŽIJEVA 2012: 107).

Razlike u odnosu na paralelne misale mogu se strukturirati na fonološkom, morfološkom, tvorbenom, sintaktičkom i leksičkom planu. Fonološke su razlike najčešće pri pisanju poluglasa i *jata*, odnosno njihovih refleksa: *vzapiûтъ* (5a, 8) ~ *vz'piût'* (III₄), *sablažnaet'se* (22a, 8) ~ *sъblažnaet se* (III₄, Ro), *sidiši* (2d, 26) ~ *sêdiši* (III₄, Nk, Ro), *vimъ* (12a, 12) ~ *vêm'* (III₄, Nk, Ro), *nisamъ* (21b, 17) ~ *nêsamъ* (Nk). Nisu, međutim, rijetke ni razlike u bilježenju nekih suglasničkih promjena: *pobêjaetъ* (2d, 8) ~ *pobêždaetъ* (Nk, Ro), *postijŕ se* (21b, 31) ~ *postiždû se* (III₄, Ro), *raz'ždizaû se* (22a, 8) ~ *raždizaû se* (III₄), *pred'stanet* (23b, 6) ~ *prêstanetъ* (III₄, Ro), *morete* (36a, 29) ~ *možete* (III₄, Nk, Ro), *zbiraeši* (39b, 24) ~ *sberēši* (III₄, Nk, Ro), *moretъ* (54c, 23) ~ *možet'* (III₄, Nk), *zbudut'se* (70d, 11) ~ *sbudut se* (III₄); *unidete* (113d, 6) ~ *vnidete* (III₄, Nk, Ro). Morfološke razlike u najvećoj se mjeri odnose na 1. lice dvojine, 1. lice množine i 3. lice jednine i množine, u ko-

jima prepoznavamo opozicije *-vê ~ -va*, *-mь ~ -mo*, *-tь ~ -ø*: *up'vaemo* (12a, 19) ~ *vêm'* (III₄, Ro), *omoči* (38d, 30) ~ *omočit'* (III₄, Nk, Ro); *svêdokuû* (39a, 16) ~ *zasvêdêtel'stvuet'* (III₄, Nk), *s(b)vêd(ê)t(e)l(b)stvuety* (Ro); *vimo* (48b, 10) ~ *vêm'* (III₄, Nk, Ro); *ostavimo* (66d, 11) ~ *ostavimь* (III₄, Nk, Ro); *moževa* (38a, 19) ~ *moževê* (III₄, Nk); *rečeva* (49b, 24) ~ *rečevê* (III₄, Nk, Ro). Navedene su opozicije jedan od »najčešćih kriterija koji se pojavljuje u usporednoj literaturi za procjenu odstupanja gramatike nekoga teksta od starije crkvenoslavenske norme, odnosno za procjenu njezina prilagođavanja okolnome *živome* jeziku« (CEKOVIĆ; SANKOVIĆ; ŽAGAR 2010: 140). Već u 15. stoljeću u hrvatskoglagoljskim neliturgijskim tekstovima, dakle tekstovima pisanim hrvatskim jezikom s manjim utjecajem starocrkvenoslavenskoga (ili bez njegova utjecaja uopće), nastavak *-mo* u 1. licu množine znatno je uvrježeniji, proširen na sve glagolske vrste, pa su stariji oblici na *-mь* bliži određenju kao klasični staroslavenizmi (usp. DAMJANOVIĆ 2008: 117; CEKOVIĆ; SANKOVIĆ; ŽAGAR 2010: 140). Na sintaktičkoj se razini razlike prepoznaju u variranju nekih prezent-skih oblika prema drugim gramatičkim oblicima ili konstrukcijama (usp. CEKOVIĆ; SANKOVIĆ; ŽAGAR 2010: 141–142): *utêšim'se* (6a, 12) ~ *utêšili se bihom'* (III₄), *êvit'se* (6c, 14) ~ *êviti se podobaet'* (III₄), *prebivaety* (13d, 11) ~ *prêbivae* (Nk, Ro), *poidut[b]* (15d, 5) ~ *hoditi vьčnut'* (III₄, Ro), *ki vzemlet'* (17d, 5) ~ *v(b)z(e)mlei* (Ro). Razlike u tvorbi glagola obično se svode na uvođenje prefiksacije u *Hrvojevu misalu* – *vspominaety* (23a, 25) ~ *pominaety* (III₄, Ro); *stvoriši* (27d, 5) ~ *tvoriši* (III₄); *tvoriti budeši* (Ro); *ishoditь* (30b, 23) ~ *shodit'* (III₄) – ili, pak, na njezino dokidanje – *motriši* (21c, 18) ~ *smotriši* (III₄, Nk, Ro); *hoditь* (31c, 25) ~ *prêhodit'* (III₄), *prehodit'* (Ro); *v<zve>zaût'* (37a, 4) ~ *svezaût* (III₄, Nk, Ro) – što se nerijetko tiče i promjene glagolskoga vida (usp. CEKOVIĆ; SANKOVIĆ; ŽAGAR 2010: 142). Moguća je i zamjena prefiksa, što može uzrokovati i razlike na semantičkom planu (usp. CEKOVIĆ; SANKOVIĆ; ŽAGAR 2010: 142): *pokladaût'* (37a, 6) ~ *vskladaût'* (III₄, Ro); *isplniši* (46b, 18) ~ *napl'niši* (III₄). Nekoliko je razlika uočeno i na leksičkoj razini: *govoru* (2d, 7) ~ *g(lago)lû* (III₄, Nk, Ro); *v'zgovorety* (3d, 17) ~ *v(b)zg(lago)lût'* (III₄, Nk, Ro); *molim'* (4d, 10) ~ *prosim'* (III₄), *vnidetь* (33b, 15) ~ *vlazit'* (III₄); *otgovaraet'* (52a, 32) ~ *otvečavaet'* (III₄, Nk, Ro), *greši* (95b, 12) ~ *ideši* (III₄, Ro).

4. AORIST

Aorist je u *Hrvojevu misalu* druga najbolje oprimjerena glagolska kategorija. Stanje u pregledanome korpusu potvrđuje »poznatu konzervativnost hrvatskoglagoljskih tekstova« (usp. MIHALJEVIĆ 2008: 335). Tome posebno pridonosi čuvanje asigmatskoga aorista, koji je »već u kanonskim staroslavenskim tekstovima (...) bio arhaičan oblik« (DAMJANOVIĆ 1995: 109), a u *Hrvojevu je misalu* dobro posvjedočen. Asigmatski aoristni oblici nisu rijetka pojava u hrvatskoglagoljskim liturgijskim tekstovima,²⁷ čak ni u onima s kraja 15. i iz 16. stoljeća.²⁸ Potvrđeni su oblici i od svršenih i od nesvršenih glagola. Zbog toga se, ističe MIHALJEVIĆ (2008: 336), »kod glagola koji u infinitivu završavaju na -ati u prvome licu svih triju brojeva samo iz okoline može vidjeti je li riječ o sigmatskome aoristu ili imperfektu«. Nejasnoće pri određivanju sigmatskoga aorista i imperfekta glagola na -ati posljedica su stezanja -aa- u -a-, koje je provedeno u imperfektnim oblicima, pa stoga kod tih glagola i aoristni i imperfektni oblici u prvim licima imaju nastavke -ahъ, -ahovê, -ahomъ.

U 1. licu jednine zabilježeni su asigmatski oblici:²⁹ *obrêtb* (26b, 4), *vzdvêgb*³⁰ (26b, 15), *vъzvêsb* (30a, 7), *vzdvigb* (30d, 24), *izidb* (43a, 32), *pridb* (59b, 32), *iz'vesb* (87c, 19), *pred'idb* (87c, 22). Pronađeno je i nekoliko potvrda sekundarnoga (drugoga) sigmatskog aorista:³¹ *otvrgoh'se* (23b,

²⁷ U hrvatskoglagoljskim je neliturgijskim tekstovima sustav od triju starocrkvenoslavenskih aorista vrlo pojednostavljen. Stvoren je jedan tip aorista koji se tvorio od leksičkoga morfema i nastavaka -h, -ø, -ø, -smo, -ste, -še, -sva, -sta (ako je leksički morfem završavao na samoglasnik), odnosno -(o)h, -e, -e, -(o)smo, -(o)ste, -(o)še, -(o)sva, -(o)sta (ako je leksički morfem završavao na suglasnik) (usp. MALIĆ 1972: 169; DAMJANOVIĆ 1984: 141; 2008: 120).

²⁸ Tako je, primjerice, Ivan JURČEVIĆ (2002: 166–167) u psaltirima hrvatskoglagoljskih tiskanih brevijara pronašao više od sedamdeset potvrda te kategorije.

²⁹ Asigmatski su se oblici, kako je poznato, tvorili samo od glagola *e*-tipa kojima je infinitivna osnova završavala na suglasnik, tj. od glagola s nultim sufiksom (*pek-ø-ti*) i od glagola sa sufiksom -nq (*dvig-nq-ti*).

³⁰ U obliku *vzdvêgb jat* je zabilježen na mjestu izvornoga *i*. Primjeri obilježavanja izvornoga *i jat*om sporadično su potvrđeni i na drugim mjestima u *Hrvojevu misalu*. Ta osobina *Hrvojev misal* povezuje sa *Splitskim fragmentom misala* s početka 13. st. (usp. ŠTEFANIĆ 1957: 86–87; NAZOR 1973: 509).

³¹ Sigmatski drugi aorist mogao se, kao i asigmatski aorist, tvoriti samo od glagola *e*-tipa kojima je infinitivna osnova završavala na suglasnik, tj. od glagola s nultim sufiksom i od glagola sa sufiksom -nq-. Prepoznatljiv je po samoglasniku -o- koji se umeće između osnove i sigme. Nerijetko ga se naziva mlađim ili novim sigmatskim aoristom, što upućuje

10), *pomogoh*’ (28b, 19), *izidohъ* (31c, 28), *obrêtohъ* (41a, 14). Valja upozoriti i na one oblike primarnoga sigmatskog aorista umjesto kojih su mogli biti upotrijebljeni i oblici sekundarnoga aorista: *v’zvêsъ* (29b, 8), *rêh*’ (30d, 2), *iz’vesъ* (87c, 19).

U 2. i 3. licu jednine nema puno posebnosti. Kod glagola s osnovom na suglasnik ti se oblici mogu tvoriti samo asigmatski: 2. jd. *obrête* (4a, 4), *izvede* (53a, 3), *prevzide* (169c, 9); 3. jd. *vnide* (4c, 14), *pride* (4c, 24), *otvrze se* (5d, 31), *oblêče se* (9b, 21), *r(e)če* (11a, 2), *prozebe* (22c, 4), *vzvêsti* (33c, 3), *kosnu* (123a, 24), *vzdhnû* (123a, 25), *pade* (156c, 14). Primarni sigmatski oblici drugoga tipa³² u 2. i 3. licu *materijalno* se podudaraju s infinitivnom osnovom, i to iz razloga što se sigmatski element u njima našao na kraju (*nosi-s-ø*) pa je morao otpasti: 2. jd. *priê* (39a, 4), *vidê* (116c, 28); 3. jd. *vzapi* (11a, 17), *prognêva se* (12d, 17), *posla* (13b, 17), *usliša* (18d, 23), *vzveseli se* (18d, 24). U nekim je primarnim sigmatskim oblicima drugoga tipa, međutim, zabilježeno proširenje *-tb*, *-stb*, što je najvjerojatnije posljedica analogije prema prezentu. Oblici sa spomenutim završecima smjenjuju se u *Misalu* s oblicima koji su bez tih završetaka: *dastb* (2a, 18), *da* (56c, 5) *priê* (39a, 4), *priêtb* (51c, 15), *vze* (52a, 11), *vzet*’ (56d, 27), *êtb* (59c, 15), *načetb* (82c, 17), *nače* (83a, 2), *raspet*’ (120d, 5), *poê* (123a, 22), *poêt*’ (134c, 30). Pretpostavlja se da se gramatički morfem *-tb/-stb* prvo javio u 3. licu jednine da bi se ono razlikovalo od drugoga (neki istraživači misle da je pritom upotrijebljen prezentski gramatički morfem). Kasnije su se opet izjednačili oblici za 2. i 3. lice (usp. DAMJANOVIĆ 2005: 132). U 3. licu jednine glagola *izdahnuti* posvjedočen je stariji oblik *izdaše* (80b, 11) bez nosnoga infiksa *-nu-* koji se pojavljuje u infinitivu. Takav je oblik³³ posvjedočen i u hrvatskoglagoljskim fragmentima iz 12. i 13. st., a uobičajen je i »u većini kasnijih hrvatskoglagoljskih liturgijskih kodeksa sve do kraja 15. st.« (MIHALJEVIĆ 2008: 336). U građi *Rječnika hrvatskoga jezika cr-*

na zaključak da je pojava toga aorista značajka mlađega jezika. U nekim ga najstarijim kanonskim tekstovima, primjerice u *Kijeveskim listićima*, *Marijinskom evanđelju* i *Sinajskome psaltiru*, uopće nema. Usp. MIHALJEVIĆ 2014: 159.

³² Formalno je moguće razlikovati dva tipa prvoga sigmatskog aorista: stariji tip kod kojega se formant sigma dodaje na suglasničku infinitivnu osnovu i mlađi i znatno brojniji tip kod kojega se sigma dodaje na samoglasničku infinitivnu osnovu (usp. AITZETMÜLLER 1991: 182–183).

³³ To jest *izdaše* ili *izdъše* s nevokaliziranim poluglasom.

kvenoslavenske redakcije zabilježen je samo jedan primjer s infiksom *-nu-*: *izd(ь)hnu*, i to u 6. vatikanskom brevijaru iz 1387. g. (usp. MIHALJEVIĆ 2008: 336).

Kao i u prezentu, dvojinjski su oblici i u aoristu mnogo rjeđe zastupljeni od jedninskih i množinskih. U 1. licu dvojine zabilježena su samo četiri oblika, i to dva primarna sigmatska i dva sekundarna sigmatska oblika: *tekosva* (49d, 8), *vidisva* (49d, 9), *mogosva* (49d, 10), *êsva* (49d, 12). Svi su potvrđeni oblici nastali analogijom prema 2. licu dvojine (*tekosta*, *mogosta*, *vidista*, *êsta*). Analoška tvorba oblika 1. lica dvojine prema oblicima 2. i 3. lica dvojine nije strana ni paralelnim misalima, što potvrđuju sljedeći primjeri: *tekosvê* (Nk, Ro), *vidêsvê* (III₄, Nk), *mogosvê* (Nk, Ro), *êsvê* (III₄, Nk, Ro).³⁴ U svakome od četiri posvjedočena oblika 1. lica dvojine u *Hrvojevu misalu*, umjesto očekivanoga starocrkvenoslavenskog završetka *-vê*, zabilježen je završetak *-va* koji se također objašnjava utjecajem 2. lica dvojine.³⁵ Taj završetak nije uobičajen u drugim hrvatskoglagoljskim misalima iz 15. stoljeća. Primjerice, u svim se paralelnim misalima pojavljuje isključivo završetak *-vê* koji redovito dolazi i u sanktoralu *Brevijara po zakonu rimskoga dvora* iz 1491. (usp. JURČEVIĆ; TOLIĆ 2011: 100). Završetak *-va* posvjedočen je, međutim, u neliturgijskim (usp. HERCIGONJA 1999: 135) i u mlađim misalskim tekstovima (CEKOVIĆ; SANKOVIĆ; ŽAGAR 2010: 149; CEKOVIĆ; ETEROVIĆ 2012: 145).

Slabo su posvjedočeni i oblici 2. lica dvojine. Pronađene su tek dvije potvrde za sigmatski prvi aorist i dvije potvrde za sigmatski drugi aorist: *vidêsta* (17b, 25), *vêrovasta* (47c, 20), *preidosta* (17b, 10), *izvedosta* (66c, 27). Mnogo su bolje posvjedočeni oblici 3. lica koji su, kako je već istaknuto, u hrvatskome crkvenoslavenskom izjednačeni s oblicima 2. lica: *mnêsta* (17b, 8), *vratista se* (17b, 12), *razumêsta* (17b, 27), *rêsta* (38a, 18), *padosta* (47b, 21), *tekosta* (49b, 20), *otvrzosta* (54d, 8), *rista* (148b, 1), *pridosta* (148b, 4).

Dvojinjski oblici redovito dolaze na očekivanim mjestima, tj. rabe se uvi-

³⁴ U navedenim se primjerima iz paralelnih misala analogija prema oblicima 2. i 3. lica očituje isključivo na tvorbenoj razini, gdje do izražaja dolazi otpadanje tematskoga samoglasnika *-o-*, što je za posljedicu imalo izravno dodavanje nastavka 1. lica dvojine na sigmu. Na morfološkoj razini u paralelnim misalima ne djeluje analogija pa se, za razliku od stanja u *Hrvojevu misalu*, čuva starocrkvenoslavenski nastavak *-vê*.

³⁵ Vidi poglavlje o prezentu.

jek kada je riječ o dvjema osobama, stvarima ili pojavama. Vrijedi tek istaknuti da je glagolski oblik nerijetko sročan samo s prvim konjunktom, pa dolazi u jednini, iako bi mogao biti upotrijebljen i u dvojini: *i se* êvi se *im̃* iliê i moisêi š *nim̃* (35a, 17); *vze v istinu* moisêi i êruñ *žazlb* (47c, 5–6); *pride m(a)riê m(a)gd(a)lina* i *dr(u)ga m(a)riê viditi grob̃* (97b, 15–16).

U 1. licu množine posvjedočeni su oblici svih triju tipova aorista. Najmanje je asigmatskih oblika: *pridom̃* (16a, 3), *obrêtom̃* (79b, 16), *mogom̃* (127a, 14). Mnogo se češće pojavljuju primarni sigmatski oblici: *vidêhom̃* (16a, 11), *uslišahom̃* (21c, 16), *sagrêšihom̃* (24c, 17), *rihom̃* (35c, 27), *stvorihom̃* (36a, 21), *napitêhom̃ 'se* (46b, 21), *pogrêsom̃ 'se* (120c, 27). Posebno vrijedi istaknuti oblike nastale analogijom prema 2. licu množine aorista: *pridosmo* (29d, 14), *oblkosmo* (29d, 13), *slišasmo*³⁶ (79b, 12), *ês 'mo* (119d, 2), *ostavismo* (192c, 21), *idosmo* (192c, 23), *imismo* (197b, 5), *vzdasmo* (213a, 22). Osim što su nastali pod utjecajem 2. lica množine, navedeni su nam oblici zanimljivi i zbog završetka *-mo* koji nije svojstven normi hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika. Analoški oblici 1. lica množine s nastavkom *-mo* izuzetno su rijetki u hrvatskoglagoljskim liturgijskim tekstovima. Ivan Jurčević navodi samo dvije potvrde iz *Baromićeva brevijara*: *požrêsmo* i *oskrbismo* (JURČEVIĆ 2002: 168). Iznimku bi mogao predstavljati tek Kožičićev *Misal hruacki* iz 1531. g. u kojem je 1. lice množine aorista na *-smo* »dosljedno provedena inovacija u odnosu na staroslavensku tradiciju« (CEKOVIĆ; SANKOVIĆ; ŽAGAR 2010: 148–149). Očekivano, taj je završetak u potpunosti prevladao u hrvatskoglagoljskim zbornicima neliturgijskoga štiva (usp. MALIĆ 1972: 169; 1997: 543; DAMJANOVIĆ 2008: 120). Nastavak *-mo* u 1. licu množine aorista uobičajen je i u hrvatskim srednjovjekovnim pravnim spomenicima (KUZMIĆ 2009: 430). Zanimljivo je, međutim, da se u njima, pored mlađega nastavka *-smo* koji je nastao analogijom prema nastavku *-ste* 2. lica množine, još uvijek čuva i stariji nastavak *-homo*.

U drugome licu množine nije posvjedočen nijedan primjer asigmatskoga aorista kao ni prvoga tipa sigmatskoga prvoga aorista. Dobro su, međutim,

³⁶ Oblik *slišasmo* mogao bi biti i imperfektan, tim više što se radi o nesvršenome glagolu *slišati*. Kako je poznato, aorist se u starocrkvenoslavenskome i hrvatskome crkvenoslavenskom mogao tvoriti i od nesvršenih glagola. U tom je slučaju najčešće označivao determiniranu nesvršenost, tj. ograničeno trajanje radnje u prošlosti, što je po našem mišljenju bio slučaj i u izdvojenim primjerima. O aoristu nesvršenih glagola vidi niže.

posvjedočeni primarni sigmatski aoristni oblici drugoga tipa: *ubiste* (11d, 9), *priêste* (29d, 2), *stvoriste* (29d, 17), *krstiste se* (104a, 5), *ostaviste* (152c, 5). Zabilježeno je i nekoliko primjera sekundarnih sigmatskih aoristnih oblika: *pridošte* (29d, 5), *oblkoste* (104a, 5), *idoste* (152c, 6).

Mnoštvo je potvrda za 3. lice množine, i to u svim aoristnim tipovima. Izuzetno su dobro posvjedočeni asigmatski oblici: *sêdu* (10c, 29), *idu* (16b, 6), *obrêtu* (16b, 12), *prinesu* (16b, 15), *obidu* (20c, 11), *izidu* (57d, 20). Vrijedi istaknuti i primarne aoristne oblike prvoga tipa: *narêše* (15a, 10), *rêše* (16a, 19), *riše* (30c, 27), *svlêše* (71d, 31), *oblêše* (71d, 32). U 3. licu množine sigmatskoga prvog aorista zabilježen je i oblik *probose* (241c, 12) od glagola *probosti* kod kojega nije došlo do očekivanoga duljenja kratkoga korijenskog samoglasnika *o*.³⁷ Dobro su posvjedočeni i sekundarni aoristni oblici: *pridoše* (20d, 10), *smetoše se* (27d, 25), *oblêše* (71d, 32), *privedoše* (79b, 14), *obrêtoše* (114a, 26), *izvlêkoše* (209b, 16).

Generalno govoreći, moglo bi se reći da su asigmatski oblici u *Hrvojevu misalu*, iako dobro posvjedočeni, ipak u povlačenju. Svjedoči o tome niz primjera u kojima se na mjestu gdje u paralelnim misalima dolazi asigmatski oblik, u *Hrvojevu misalu* pojavljuje sekundarni sigmatski oblik:³⁸ *preidosta* (17b, 10) ~ *pr<e>idota* (III₄, Ro); *pridoh* (17d, 12) ~ *prid'* (III₄, Ro); *nesoše* (18c, 21) ~ *nesu* (Ro); *pridosmo* (29d, 14) ~ *pridom'* (III₄, Ro); *izidohb* (31c, 28) ~ *izid'* (III₄, Nk, Ro); *padoše* (35a, 30) ~ *padu* (III₄, Ro); *pridosta* (44c, 15) ~ *pridota* (III₄); *obrêtošta* (74b: 17) ~ *obrêtošta* (III₄); *pridoše* (93b, 14) ~ *proidu* (III₄, Ro); *v'vrgoše* (101c, 6) ~ *v'vrgu* (III₄, Nk, Ro); *obrêtohb* (119a, 13) ~ *obrêt'* (III₄, Nk, Ro); *vnidosta* (122b, 27) ~ *vnidota* (III₄, Ro); *proidosta* (167b, 1) ~ *proidota* (III₄, Ro); *idosmo* (192c, 23) ~ *idom'* (III₄, Nk, Ro). Posve obrnuto vrijedi za sekundarne sigmatske aoristne oblike na mjestu kojih u paralelnim misalima dolaze ili asigmatski oblici, što smo upravo vidjeli, ili primarni sigmatski oblici: *prinesoše* (52b, 3) ~ *prinêše*

³⁷ Za sigmatske je aoristne oblike prvoga tipa svojstvena prijevojna duljina korijenskoga samoglasnika. Ta je pojava ograničena na indoeuropske samoglasnike *e* i *o* koji su u praslavenskome pa onda i u starocrkvenoslavenskome dali *ê* i *a*. Prijevojna duljina dolazi u svim licima, osim u drugom i trećem licu jednine, koji u tekstovima nisu posvjedočeni pa se paradigma *popunjava* asigmatskim aoristnim oblicima. Usp. MIHALJEVIĆ 2014: 157.

³⁸ Pronađena su tek dva obratna slučaja, tj. da je u *Hrvojevu misalu* zabilježen asigmatski oblik, a u nekome od paralelnih misala sekundarni sigmatski oblik: *pred'idb* (87c, 22) ~ *prêd'idohb* (III₄); *obritu* (94b, 32) ~ *obrêtoše* (III₄, Ro).

(III₄); *vedošē* (72a, 1) ~ *vēše* (III₄), *vese* (Ro); *privedoste* (87c, 23) ~ *privešte* (Nk); *v'z'nesoste* (87c, 30) ~ *vznēste* (III₄); *otvrzosta se* (100a, 28) ~ *otvrēsta se* (Nk); *privedošē* (123a, 19) ~ *privese* (Nk, Ro); *izvedoh'* (128b, 3) ~ *izvēsē* (III₄, Ro); *v'vedosta* (154d, 28) ~ *vōvēsta* (III₄), *vōvesta* (Nk).

Osim upravo navedenih razlika među aoristnim tipovima, u *Hrvojevu* se *misalu* pojavljuju još neke razlike u odnosu na paralelne misale. One se mogu strukturirati na fonološkom, morfološkom, tvorbenom, sintaktičkom i leksičkom planu. Fonološke su neujednačenosti najčešće pri pisanju poluglasa i *jata*, odnosno njihovih refleksa: *preda* (8b, 8) ~ *prēda se* (III₄); *sablūde* (18c, 28) ~ *sōblūde* (III₄, Ro); *vzapi* (23c, 16) ~ *vzōpi* (III₄); *sagrēšihomē* (24c, 21) ~ *sōgrēšihom'* (III₄, Ro); *prizri* (26c, 26) ~ *prizrē* (III₄, Nk, Ro); *odiste* (29d, 3) ~ *odēste* (III₄, Nk, Ro); *riše* (30c, 27) ~ *rēše* (III₄, Nk, Ro). Morfološke razlike u najvećoj se mjeri odnose na 1. lice dvojine i 1. lice množine, gdje se prepoznaju opozicije *-vē* ~ *-va* i *-homē/-mē* ~ *-smo*: *oblkosmo* (29d, 12) ~ *odēhom*³⁹ (III₄, Ro), *oblēkohom'* (Nk); *pridosmo* (29d, 14) ~ *pridom'* (III₄, Ro), *pridohom'* (Nk); *tekosva* (49d, 8) *tekovē* (III₄), *tekosvē* (Nk, Ro); *vidisva* (49d, 9) ~ *vidēsivē* (III₄, Nk); *ēs'mo* (119d, 2) ~ *ēhom'* (III₄, Nk, Ro). Sintaktički se plan razlikovanja prepoznaje u variranju nekih aoristnih oblika prema drugim gramatičkim oblicima ili konstrukcijama: *obrēte* (4a, 4) ~ *obrēla esi* (Ro); *skr'š'taše* (10d, 29) ~ *skr'štahu* (III₄, Nk, Ro); *rastrza* (43d, 21) ~ *rastr'zal'esi* (III₄, Ro). Kao i u prezentu, razlike u tvorbi glagola obično se svode na uvođenje prefiksacije u *Hrvojevu misalu* – *usliša* (18d, 23) ~ *sliša* (III₄, Ro); *vshotih'* (30b, 32) ~ *hotēh'* (III₄); *v'zvahē* (33c, 27) ~ *zvah'* (III₄) – ili, pak, na njezino dokidanje – *s(b)vēdet(e)l(b)stovavahom'* (35c, 28) ~ *zasvēdetel'stovavahom'* (III₄, Ro); *pomenuše* (52c, 11) ~ *vspomenuše* (Nk), *množiše se* (91d, 20) ~ *umnožiše se* (III₄, Ro). Zabilježeno je i nekoliko primjera zamjene prefiksa: *izide* (50b, 30) ~ *v'zide* (III₄, Nk, Ro). Nekoliko je razlika uočeno i na leksičkoj razini: *otgovori* (3a, 21) ~ *otveča* (III₄, Nk, Ro); *prozre* (6b, 8) ~ *vide* (III₄); *čudiše se* (9c, 2) ~ *diviše se* (III₄, Ro); *govori* (10a, 1) ~ *g(lago)la* (III₄, Nk, Ro).

U tekstu *Hrvojeva misala* još je uvijek dobro posvjedočena konstrukcija *particip + aorist*, i to osobito s aoristom glagola *reči*: *otvečavē onē r(e)če imē* (54d, 9); *razumivē i(su)sē r(e)če imē* (69d, 19); *oni slišav'se vzradova-*

³⁹ Iako je ovdje riječ i o leksičkoj razlici među misalima, primjer je naveden zbog znakovitosti nastavka.

še se (77d, 20–21); počekavъ noe črez 'z d(b)ni paki pusti goluba vtoriceū (92b, 4–5). Ta se kombinacija u hrvatskome crkvenoslavenskom, poglavito u neliturgijskim tekstovima, sve češće zamjenjuje konstrukcijama sastavljenim od dvaju aorista (usp. DAMJANOVIĆ 1984: 142). Ta je tendencija vidljiva i u *Hrvojevu misalu*: i posla voe svoe · i izbi vsa otročeta buduča va vit'leomé (12d, 18–19); otveča pilatъ i r(e)če emu (85a, 13); i otveča simunъ i r(e)če emu (119c, 30–31).⁴⁰

Posebnu pažnju zavrjeđuju oblici glagola *biti* (< *byti*) jer je u starocrkvenoslavenskim tekstovima taj glagol imao dvije alternativne aoristne paradigme: 1. *bêhъ, bê, bê, bêhomъ, bêste, bêšę, bêhovê, bêsta, bêste*; 2. *byh, by, byhomъ, byste, byšę, byhovê, bysta, byste* (usp. MIHALJEVIĆ 2008: 337). Alternativne su aoristne paradigme uglavnom sačuvane u najstarijim hrvatskoglagoljskim fragmentima (usp. MIHALJEVIĆ 2008: 337), a dobro ih čuvaju i paralelni misali, posebno vatikanski *Illirico 4*. U *Hrvojevu misalu* aoristni su oblici glagola *biti* od osnove *bê-* uglavnom izgubljeni pa u svim oblicima, osim u trećem licu jednine, gdje se sporadično pojavljuje oblik *bê*, dolaze aoristni oblici sa *-i-*, što bi trebalo sugerirati da je *Hrvojev misal* sačuvao gotovo isključivo oblike aoristne paradigme koja je imala *-y-*.⁴¹ Očekivano, najveća je šarolikost oblika upravo u trećem licu jednine gdje, osim spomenutoga *bê* (10b, 16), dolaze naslijeđeni oblici *bistъ* (4c, 15) i *bi* (7d, 20), a pojavljuje se i oblik *bis(i)* (4c, 23) koji je svojstven isključivo hrvatskoglagoljskim tekstovima (usp. MIHALJEVIĆ 2008: 337).

Aorist tvoren od nesvršenih glagola predstavlja posebnu glagolsku kategoriju,⁴² i to, kako ističe JURČEVIĆ (2002: 172) »ne samo iz razloga

⁴⁰ U prvome i trećem primjeru svi paralelni misali imaju participske oblike *poslav'* odnosno *otvečav'*, dok se u drugome participski oblik *otvečav'* pojavljuje u *Novakovu misalu*.

⁴¹ Ne treba, međutim, zaboraviti da se to *-i-* može tumačiti dvojako: kao kontinuantu *jeryja* (*y* > *i*) ili kao ikavski refleks *jata* što je, kako smo već istaknuli, jedno od glavnih fonoloških obilježja jezika *Hrvojeva misala*.

⁴² O aoristu nesvršenih i imperfektu svršenih glagola u slavenskim jezicima postoji opširna znanstvena literatura. Od stranih su se istraživača na tom području svojim radovima posebno istaknuli Stang, Maslov i Borodič (usp. DAMJANOVIĆ 2008: 121). U posljednjih su pedesetak godina, međutim, i iz pera hrvatskih istraživača nastali iscrpni radovi o tom problemu, povezani uglavnom s proučavanjem hrvatskoglagoljskih tekstova. Eduard Hercigonja proučavao je stilsku funkciju aorista nesvršenih glagola na korpusu sačinjenom od starocrkvenoslavenskih evanđelja (usp. HERCIGONJA 1961). Desetak godina kasnije Hercigonja je istraživao i kako ta kategorija funkcionira u jeziku hrvatskoglagoljskih neliturgijskih tekstova i pritom utvrdio da je naša glagoljična književnost »tom

što se aorist kao glagolska kategorija tradicionalno vezuje uz svršene glagole, nego i stoga što taj hibridni glagolski oblik sjedinjuje razne funkcije: determinirani karakter aorista i imperfektivnost glagolske osnove«. Glavna je značajka aorista nesvršenih glagola izricanje *determinirane nesvršenosti* (termin Eduarda Hercigonje, usp. JURČEVIĆ 2002: 172), tj. ograničenoga trajanja radnje u prošlosti. U toj je ulozi nesvršeni aorist dobro posvjedočen i u *Hrvojevu misalu*: *i b(la)ž(e)na ti esi ka vêrova · ka <ko> svršet'se v tebi vsa ka pro anj(e)lb ot g(ospod)a v tebi r(e)čena sutb* (4c, 29); *vslišeče čudiše se o r(e)čenihb ot pastirb k nimb* (9c, 2); *i vzvratiše se pastiri hv(a) leče i bl(agoslo)veče b(og)a · o vsihib ka slišaše i vidiše š'to r(e)čeno bis(i) k nimb* (9c, 7).

Time, međutim, nisu iscrpljene sve funkcije nesvršenoga aorista. Drugo izuzetno važno značenje aorista nesvršenih glagola povezano je s jako niskom frekvencijom determiniranih glagola kretanja s prefiksom *po-* u kantskim starocrkvenoslavenskim tekstovima. Ivan JURČEVIĆ (1990: 70) navodi samo pet takvih glagola: *povêse* (Ma), *poide* (As), *poidotb* (Su), *ponese* (Su), *ponese* (Clo). Samo tih pet slučajeva prema broju od nekoliko stotina determiniranih glagola kretanja s drugim prefiksima »potvrđuje da su ingresivni glagoli s prefiksom *po-* bili veoma rijetki u staslav. jeziku, neusporedivo rjeđi od potrebe za izricanjem početka radnje u prošlosti. Morao je u jeziku postojati još koji način izricanja tako važna značenja kao što je početak radnje u prošlosti. Mnogobrojni primjeri u tekstovima (Ma, As, Su, i Clo) pokazuju nesumnjivo da je to bio aorist neprefigiranih D glagola« (JURČEVIĆ 1990: 71)⁴³ koji su odreda po vidu nesvršeni. I u *Hrvojevu misalu* posvjedočeni nesvršeni aoristni oblici s tim značenjem: *vstav'si mariê ide v gor'nuû* (4c, 12), *oni poslušav'se c(êsa)ra i idu* (16b, 6); *teče i pride k simunu p(e)tru* (103d, 9).

tradicionalnom sintakto-stilskom postupku (...) dala – živom upotrebom i u neliturgijskim tekstovima – nove impulse, sačuvavši u potpunosti stilsku funkciju kakvu je taj obrat imao u staroslavenskom jeziku, tek što je upotreba ovdje znatno šira i slobodnija...« (HERCIGONJA 1970: 574; citirano prema DAMJANOVIĆ 2008: 122). Znatnu je pažnju tomu problemu posvetio i Ivan Jurčević, posebno u knjizi *Problem funkcije determiniranih i indeterminiranih glagola kretanja u staroslavenskom i crkvenoslavenskom jeziku hrvatske redakcije* (JURČEVIĆ 1990), a usputno i u drugim radovima (JURČEVIĆ 2002). Pozornost hrvatskih istraživača manje je privlačio imperfekt svršenih glagola. Na tom se području radom *Perfektivni imperfekt u glagoljskom lekcionaru i u starijoj hrvatskoj književnosti* istaknula Ksenija REŽIĆ (1980).

⁴³ Slovom D Jurčević označava determinirane glagole.

5. IMPERFEKT

Imperfektni su oblici u *Hrvojevu misalu* mnogo rjeđi od aoristnih. Glede tvorbe i nastavaka, imperfektni oblici u *Hrvojevu misalu* dobro reflektiraju starocrkvenoslavensko stanje uz napomenu da se gotovo dosljedno provodi stezanje *-aah-* u *-ah-*, odnosno *-êah-* u *-êh-* koje zbog promjena koje se događaju s *jatom* dolazi i u oblicima *-eh* i *-ih-* (usp. DAMJANOVIĆ 2008: 121):

I. vërovahomъ (1b, 25), *mišlaše* (4a, 1), *pospišaše* (17c, 2), *z'nahъ* (17d, 16), *slišahu* (28a, 8), *učaše* (30d, 1), *vzmučaše* (33b, 1), *poêsaše se* (166c, 17), *sastavlahu se* (191d, 13), *ishoĵahu* (191d, 25);

II. bihu (3a, 17), *idihu* (8b, 27), *rastêše* (14b, 4), *vidiše* (18c, 23), *razumi-hu* (23c, 8), *sidiše* (23c, 11), *predъidihu* (23c, 17), *razumêhu* (27d, 31), *biše* (27d, 32), *hotêhu* (51c, 18), *hotihu* (71c, 21), *imiše* (71c, 21), *hotêše* (166c, 18).

Stezanje, koje je posvjedočeno već u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima, u većini je slučajeva provedeno i u drugim hrvatskoglagoljskim liturgijskim tekstovima višega ceremonijalnog karaktera (usp. ŠIMIĆ 2000: 74; MIHALJEVIĆ 2008: 338; 2009: 330; JURČEVIĆ; TOLIĆ 2011: 100). Ipak, neke se tendencije u stezanju imperfektnih formanata mogu prepoznati. Tako je Josip Vrana ustanovio da je u *Illirico 4* kod glagola s osnovom na suglasnik puno češći završetak *-êh-* od *-êah-*, »dok kod glagola koji na kraju osnove imaju vokal *-ê-* (...) dolazi i *-êah-*« (ŠIMIĆ 2000: 74). Do sličnih je spoznaja došao i Milan MIHALJEVIĆ (2008: 338), koji je, analizirajući hrvatskoglagoljske fragmente iz 12. i 13. st., utvrdio da glagoli koji u infinitivu završavaju na *-êti*, češće od ostalih glagola zadržavaju nestegnuti oblik na *-êê-* ili *-êa-* (premda se i kod njih pojavljuju stegnuti oblici na *-ê-*). Gotovo je identično stanje i u *Hrvojevu misalu*. Iako je u njemu broj nestegnutih oblika znatno manji negoli u hrvatskoglagoljskim fragmentima iz 12. i 13. st. i vatikanskome *Illirico 4*, nestegnuti se oblici gotovo isključivo pojavljuju kod glagola koji u infinitivu završavaju na *-êti*: *vidêahu* (43c, 23), *vidêaše* (52c, 30), *bolêaše* (57b, 9), *ne vidêêše* (102c, 8), *mnêaše* (102c, 10), *ne vidêaše* (167a, 25). Jedini je izuzetak imperfektni oblik glagola *gre-sti* – *grediaše* (152a, 20) na mjestu kojega u paralelnim misalima dolazi oblik *gredêaše*. Taj bi oblik, međutim, mogao biti dokazom da je tvorba imperfektnih oblika morfemima *-ijah*, *-ijaše* itd. bila aktivna mnogo prije

kraja 15. st., kako je tvrdio Milan REŠETAR (1898.b: 169–170).⁴⁴ Naime, Rešetar ističe da su glagoli s infinitivnom osnovom na *-êti* tek krajem 15. st. po uzoru na glagole koji su imperfekt tvorili formantom *-ah-*, »svojem u *-ê-* dodali njihovo *-a-*« (REŠETAR 1898.b: 170), prema čemu su nastali oblici tipa *imijah*, *hotijah* itd. Nešto kasnije, ističe Rešetar, istim su putem krenuli i glagoli *e*-konjugacije s infinitivnom osnovom na suglasnik. Oblik *grediaše* iz liturgijskoga teksta nastalog čitavo stoljeće prije razdoblja u koje Rešetar datira opisani proces, mogao bi, međutim, biti dokazom da se formant *-ijah*, *-ijaše* itd. upotrebljavao za tvorbu imperfekta mnogo ranije.

Gotovo su svi imperfektni oblici u *Hrvojevu misalu* tvoreni od infinitivne osnove. Od prezentske je osnove tvoren tek imperfekt glagola *pêti*: *poêhu* (12c, 2).

Kako je već istaknuto u poglavlju o aoristu, zbog stezanja u prvome licu svih triju brojeva kod glagola na *-ati* samo je iz konteksta moguće odrediti je li riječ o imperfektu ili o aoristu nesvršenoga glagola (usp. MIHALJEVIĆ 2008: 338). Zahvaljujući stezanju izjednačili su se i oblici prvoga lica svih triju brojeva sigmatskoga aorista (od osnove *bê-*) i imperfekta glagola *biti*. Dodatna je teškoća što je i jednom i drugom značenje imperfektno (usp. DAMJANOVIĆ 2005: 133; NIKOLIĆ 2008: 162).

U jednini je pronađeno tek nekoliko potvrda za 2. lice: *biše* (166c, 16), *poêsaše se* (166c, 17), *hoêše* (166c, 18), *hotêše* (166c, 18). Mnogo je više potvrda za 1. i 3. lice s tim da oblici 3. lica češće dolaze od oblika 1. lica: *mišlaše* (4a, 1), *sablûdaše* (9c, 3), *slišah* (12b, 28), *rastêše* (14b, 4), *kreplaše se* (14b, 4), *z'nah* (17d, 16), *stržaše* (22a, 16), *govoraše* (22c, 9), *up'vah* (22d, 29), *učaše* (30d, 1), *vhojaše* (33a, 32), *vzmučaše* (33b, 1), *vijaše* (33b, 28).

U *Hrvojevu su misalu* posvjedočeni i dvojiniski imperfektni oblici 1. i 3. lica. Očekivano, oni su mnogo slabije zastupljeni od jedninskih i množinskih oblika. U 1. su licu pronađeni sljedeći primjeri: *iskahova*⁴⁵ (17b, 23), *hoêhova* (49c, 32), *bihova* (49d, 6), *pribivahovê* (52a, 1), *bihovê* (52a, 6). Stari završetak *-šeta*, koji je u starocrkvenoslavenskome bio svojstven 2.

⁴⁴ Eduard Hercigonja u svojem doktorskom radu također ne prihvaća Rešetarovo mišljenje, a u prilog tvrdnji da je tvorba imperfektnih oblika morfemima *-ijah*, *-ijaše* itd. bila aktivna prije kraja 15. st. navodi oblike *imiêh*, *mneêše* (usp. DAMJANOVIĆ 1984: 142).

⁴⁵ Nastavak *-va* u 1. licu dvojina objašnjava se jednako kao i u prezentu. Vidi poglavlje o prezentu.

licu, a u hrvatskome crkvenoslavenskom i 3. licu dvojine, iznimno je rije-dak. Štoviše, nijednom nije potvrđen u 2. licu, dok je za 3. lice pronađena tek jedna potvrda: *bišeta* (50b, 23). Umjesto njega, u 2. i 3. licu dvojine pojavljuje se završetak *-ahota*: *iskahota* (17b, 24), *prebivahota* (49a, 26), *vidihota* (49a, 32), *gledahota* (49b, 14), *prihota* (52a, 28), *boêhota se* (55a, 14), *nujahota* (100a, 22), *pokrivahota* (191d, 13). Navedeni su oblici tipič-ni za hrvatskoglagoljske kodekse, a postali su kontaminacijom imperfekta i aorista pa je teško odrediti jesu li to imperfektni ili aoristni oblici (usp. MIHALJEVIĆ 2008: 338). Ipak, »budući da je u pravilu riječ o oblicima trajnih glagola, vjerojatno je točnije smatrati ih imperfektnim oblicima« (MIHALJEVIĆ 2008: 338). Dragica MALIĆ (1997: 545) ističe da su takvi oblici imperfekta čakavsko obilježje te da su, osim u starijim književnim tekstovima, potvrđeni i u novijim dijalektološkim istraživanjima. Navedeni su oblici posvjedočeni i u drugim hrvatskoglagoljskim liturgijskim teksto-vima, i u onima iz prvoga (MIHALJEVIĆ 2008: 338) i u onima iz drugoga podrazdoblja (ŠIMIĆ 2000: 74; CEKOVIĆ; SANKOVIĆ; ŽAGAR 2010: 153; JURČEVIĆ; TOLIĆ 2011: 101). Zanimljivo je da je u *Muci po Mateju* u hrvatskoglagoljskim misalima Marinka ŠIMIĆ (2000: 74) stari imperfektni završetak *-ašeta* zabilježila samo u vatikanskome *Illirico 4 (ponošašeta)*, dok je u svim ostalim misalima zabilježen završetak *-ahota*. Taj je završetak posvjedočen i u primorskim lekcionarima iz 15. st., a REŠETAR (1898.b: 170) navodi da, uz završetke 1. i 2. lica množine *-homo*, odnosno *-hote*, do-lazi »redovno u svijeh starijih pisaca do XVII. vijeka«.

Nema puno potvrda za 1. lice množine: *vêrovahomъ* (1b, 25), *postihom'* *se* (26c, 25–26), *jihomъ* (99c, 25), *p'êhomъ* (99c, 25), *sadêêahomъ* (134b, 3). Svakako vrijedi izdvojiti oblik *bihomo* (77b, 30) sa starohrvatskim (ča-kavskim) nastavkom 1. lica množine *-mo*. Taj oblik nije posvjedočen u para-lelnim misalima, ali jest u najstarijim dubrovačkim molitvenicima (MALIĆ 2007: 171) i u najstarijoj hrvatskoj pjesmarici gdje, zbog nepreuzimanja aoristnoga *-smo* u 1. licu množine »ide u red (...) dosta čestih gramatičkih arhaizama« (MALIĆ 1972: 172).⁴⁶ Nastavak *-homo* redovito dolazi u hr-vatskim srednjovjekovnim pravnim spomenicima (uz mlađi nastavak *-smo*)

⁴⁶ I u najstarijim dubrovačkim molitvenicima i u najstarijoj hrvatskoj pjesmarici oblik *bjehomo*, odnosno *bihomo* jedini je primjer 1. lica množine (usp. MALIĆ 1972: 172; MALIĆ 2007: 171).

(KUZMIĆ 2009: 430) i latiničnim tekstovima (usp. REŠETAR 1898.b: 170; MALIĆ 1997: 545), a Josip LISAC (2003: 101) i Mira MENAC MIHALIĆ (1989: 87) ističu da se još uvijek čuva i u nekim čakavskim govorima. U 2. licu množine posvjedočen je samo oblik *bihote* (122a, 24) za koji REŠETAR (1898.b: 170) smatra da je nastao analogijom prema nastavku 1. lica množine.⁴⁷ Oblici 3. lica množine dobro su posvjedočeni: *slavlahu* (6a, 29), *govorahu* (10c, 29), *držahu se* (13c, 26), *divlahu se* (19c, 12), *slīšahu* (28a, 8), *m(o)lahu* (28a, 12), *stoēhu* (31d, 6), *viřahu* (103d, 24).

Kod glagola s infinitivnom osnovom na velarni suglasnik redovito se provodi palatalizacija:⁴⁸ *možaše* (12c, 6), *tečahota* (103d, 15), *tečahu* (191d, 26). Tek je kod glagola *moći* u 3. licu jednine i 3. licu množine zabilježeno nekoliko oblika s nepalataliziranim velarnim suglasnikom: *mogahu* (10d, 25), *ne mogahu* (101c, 7), *mogaše* (69d, 17), *ne mogaše* (178a, 8) (pored *možaše*), umjesto očekivanih *možaše* i *možahu* koji uvijek dolaze u paralelnim misalima. Ti su oblici najvjerojatnije nastali analogijom prema aoristnim oblicima glagola *moći* i uobičajeni su u neliturgijskim zbornicima (usp. DAMJANOVIĆ 1984: 142) i latiničnim tekstovima (usp. MALIĆ 1997: 547).

U Hrvojevu su *misalu* posvjedočeni i imperfekti svršenih glagola: *i kada siēše · ovo pade pri puti i poprano bis(i) · i ptice n(e)b(e)skie pozobaše e · a ovo pade na kamenē · i prozebe i usaše* (22c, 4), *biše bo sl(o)vo sie skr'veno ot nih̃* i *ne razumi hu ka govorahu se* (23c, 8), *i vele izliha čuēhu se v sebi · ne razumēhu bo o hlēbi h̃* (27d, 31). Svršeni imperfekt ne predstavlja u *Misalu* toliko frekventnu tvorbu kao nesvršeni aorist.⁴⁹ Ta činjenica, međutim, nipošto ne umanjuje izražajnu funkcionalnost te vrste imperfektivnih oblika, čije je osnovno sintaktičko značenje *iterativna svršenost*, odnosno »... višekratno ponavljanje u prošlosti radnje koje svaki pojedini čin dostiže svršetak« (MASLOV 1954: 81; citirano prema REŽIĆ 1980: 91). U

⁴⁷ U 2. licu množine posvjedočen je oblik sigmatskoga aorista s imperfektnim značenjem – *biste* (122a, 23).

⁴⁸ Naime, u praslavenskome su jeziku glagoli s osnovom na velarni suglasnik dobivali formant *-ēāh-*. Nakon što je dugo *ē* palataliziralo velar koji mu je prethodio iza palatala izjednačilo se sa svojim stražnjim parnjakom *a* zbog čega glagoli s osnovom na velarni suglasnik u imperfektu imaju završetke *-aah̃*, *-aaše* itd. (*mogēāhom* > *možēāhū* > *možaa h̃* > *možah̃*). Usp. MIHALJEVIĆ 2014: 160.

⁴⁹ *Hrvojev misal* u tome ne predstavlja iznimku budući da je jednako stanje i u drugim hrvatskoglagoljskim tekstovima (usp. DAMJANOVIĆ 2008: 124).

toj je ulozi svršeni imperfekt zabilježen i u *Hrvojevu misalu*: *anj(e)l' bo g(ospodь)nъ v' vr(ě)me vhojaše v kupelъ · i vzmučaše vodu · a ki prije vliziše v kupel' zdravъ bivaše* (33a–b, 31–2). Na potpunu izvršenost radnje koja se u prošlosti neograničeno ponavljala ukazuje svršeni imperfektni oblik *vliziše*. Naime, ulaženje u vodu, radnja koja je završavala čim bi se u vodu ušlo i u njoj ostalo, i posljedično ozdravljenje događalo se svaki put kada bi je anđeo uzmutio (usp. REŽIĆ 1980: 93). Identičnu funkciju svršeni imperfekt ima i u sljedećem primjeru: *ishojahu bēsi ot mnozihъ v' p'ûće i govoreće k(a)ko ti esi h(ьrst)ъ s(i)nъ b(o)ži · i zaprêcae* ne dadiše govoriti *imъ* (46d, 24). Ovdje oblik *ne dadiše* ukazuje na potpunu izvršenost radnje koja se u prošlosti neograničeno ponavljala. Čin nedopuštanja govorenja događao se svaki put kada su *bēsi* izlazili (usp. REŽIĆ 1980: 93).

Svršeni su imperfektni oblici mogli biti upotrijebljeni i za označavanje radnje koja se u prošlosti nije ponavljala, što potpuno odudara od osnovnoga značenja svršenoga imperfekta – *iterativne svršenosti*. Ksenija REŽIĆ (1980: 93) takvu uporabu svršenoga imperfekta oprimjeruje sljedećom rečenicom iz *Hrvojeva misala*: *bihomъ mi svezaûće snopi na nivê i k(a)ko vstaniše snopъ moi i stoêše · vaši snopi okolo stoeće · poklanahu <se> snopu moemu* (39c, 7). Suprotno primjerima u kojima svršeni imperfekt označava radnju koja se u prošlosti neograničeno ponavljala, oblik *vstaniše* upućuje na jednokratno izvršenu radnju. Josipov se snop, naime, nije uspravljao svaki put kada bi mu se klanjali snopovi njegove braće, već je nakon prvoga uspravljanja ostao stajati. To značenje jednokratne izvršenosti nije očekivano značenje svršenoga imperfektnog oblika, ali je posvjedočeno i u paralelnim misalima⁵⁰ kao i u jeziku starih hrvatskih pisaca (usp. REŽIĆ 1980: 95).

Nepodudarnosti u odnosu na paralelne misale očituju se na fonološkom, morfološkom, sintaktičkom i leksičkom planu, a nisu rijetki ni primjeri u kojima se prepoznaju razlike na više razina. Fonološke su neujednačenosti, kao i u ostalim kategorijama, najčešće pri bilježenju poluglasa i *jata*, odnosno njihovih refleksa: *idihu* (8b, 27) ~ *idêhu* (III₄, Nk, Ro), *bihu* (8c, 12) ~ *bêhu* (III₄, Nk, Ro), *sidiše* (23c, 11) ~ *sêdêše* (III₄, Ro); *vapiêše* (23c, 19) ~ *vъpiêše* (III₄). Od suglasničkih promjena, osim već spomenutih oblika glagola *moći* s nepalataliziranim završnim velarnim suglasnikom osnove, vrijedi istaknuti i specifičan refleks starocrkvenoslavenske suglasničke sku-

⁵⁰ Imperfektni oblik na paralelnome mjestu imaju *Illirico 4* i *Ročki misal*.

pine *žd* koji je posvjedočen u sljedećim oblicima: *othaĵaše* (14a, 25) ~ *ohoĵdaše* (III₄), *othoĵdaše* (Ro); *ishoêhu* (19c, 13) ~ *ishoĵdahu* (III₄, Nk, Ro); *vhoĵahota* (166a, 26) ~ *vhoĵdahota* (III₄, Nk, Ro). Morfološke se razlike uglavnom odnose na stezanje formata -*aah*- i -*êah*- u -*ah*-, odnosno -*êh*-: *rastêše* (14b, 4) ~ *rastêêše* (III₄), *rastêaše* (Nk, Ro); *pospišaše* (17c, 2) ~ *spêaše* (III₄, Ro), *spêêše* (Nk); *vidiše* (18c, 23) ~ *vêdêaše* (III₄, Nk), *vidêaše* (Ro). Od ostalih razlika vrijedi istaknuti tek dvojinke nastavke u kojima se prepoznaju opozicije -*va* ~ -*vê*-, -*ahota* ~ -*ašeta*: *idihota* (100a, 20) ~ *idêšeta* (III₄, Nk, Ro); *nuĵahota* (100a, 22) ~ *nuĵdašeta* (III₄, Ro); *teĉahota* (103d, 15) ~ *teĉašeta* (III₄, Nk, Ro); *bihota* (119d, 16) ~ *bêšeta* (III₄); *iskahova* (17b, 23) ~ *iskahovê* (III₄, Nk, Ro); *hoêhova* (49c, 32) ~ *hoĵdahovê* (III₄). Na sintaktičkome je planu uočljivo variranje nekih imperfektnih oblika i drugih gramatičkih oblika ili konstrukcija: *klanaše se* (16d, 20) ~ *klanaet se* (III₄, Ro), *idihu* (19d, 14) ~ *idu* (III₄, Nk), *ki predvidihu* (23c, 17) ~ *prêdviže iduĉei* (III₄), *vъp'êše* (32b, 23) ~ *vz'pi* (III₄), *ishoêše* (150d, 29) ~ *ishoĵda* (III₄, Nk). Razlike su uočene i na leksičkoj razini: *govorahu se* (23c, 9) ~ *g(lago)lahu se* (III₄, Nk, Ro), *ĉuêhu se* (27d, 30–31) ~ *divlahu se* (III₄, Nk, Ro).

6. IMPERATIV

Općenito govoreći, imperativ je u hrvatskome crkvenoslavenskom doživio nešto više promjena u odnosu na starocrkvenoslavensko stanje negoli ostale glagolske kategorije (usp. MIHALJEVIĆ 2009: 333). Te se promjene, međutim, u svim hrvatskoglagoljskim tekstovima nisu reflektirale na isti način pa je i u samim spomenicima hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika stanje vrlo raznoliko, posebno u pogledu promjena vokala u osnovama.

U *Hrvojevu* je *misalu* imperativ dobro posvjedočena kategorija pa je zanimljivo vidjeti na koji se način u njemu očituju spomenute promjene u odnosu na kanonske starocrkvenoslavenske tekstove, ali i paralelne misale i druge hrvatskokrkvenoslavenske tekstove.

U *Hrvojevu misalu* nisu pronađene potvrde za 1. lice jednine, što je očekivano budući da je ono i u starocrkvenoslavenskim tekstovima posvjedočeno samo tri puta, i to uvijek u psaltirima: »*ne bōdēmъ* u komentarima Teodoreta Cirskega na Ps 68,7 i 16 te 70,1 i u Hezihijevu komentaru na

Ps 101,3, *ne priměmъ* u Hezihijevu komentaru na Ps 140,5 i *otъpaděmъ* u Ps 7,5« (GADŽIJEVA; MIHALJEVIĆ 2014: 219). Sva tri oblika potvrđena su i u hrvatskoglagoljskim tekstovima. U komentaru na Ps 101,3 u *Fraščićeveu psaltiru* potvrđen je oblik *ne buděmъ*: *ne mrzakъ ti buděmъ r(eč)e sagnivъ presъtupleniemъ na m(i)l(o)srъ di se n(a) me*. U istome je psaltiru u komentaru na Ps 140,5 potvrđen oblik *ne primemъ*: *lasъ kaniě gr(ě)šnihъ ne primemъ eûže gl(a)vu moû pomazaû*. Oblik *otpaděm/otpadem* pojavljuje se, i u samostalnim i u brevijarskim psaltirima, u Ps 7,5 u rečenici: *ače vzdamъ vzdaućimъ mně zlo otpademъ ot vragъ moiъ tačъ*.⁵¹ Oblike imperativa za 1. lice jednine zabilježio je i Milan REŠETAR (1898.b: 165) u primorskim lekcionarima: *ovaćinite se oni, ki progone mene, a ne ovaćinijam se ja, strašite se oni, a ne strašijam se ja; pogrđeni budite, koji progone mene, a ne budijem ja pogrđen, bojte se oni, a ne bojim se ja*.

U 2. licu jednine nastavak je najčešće *-i* koje iza samoglasnika najvjerojatnije treba čitati kao *[j]* (usp. MIHALJEVIĆ 2008: 339): *pridi* (1b, 13), *pomozi* (1b, 14), *očisti* (4d, 13), *primi* (9c, 18), *podai* (9c, 21), *usliši* (23d, 23), *p(o)m(i)lui* (23d, 25), *razuměi* (24c, 25), *poćedi* (25a, 21), *vzdai* (25b, 6), *pokrii* (32b, 16), *poćii* (53a, 26), *vlěi* (221c, 8). Konsonantizirano je *-i* u 2. licu jednine imperativa ponekad i grafijski fiksirano (usp. JURČEVIĆ 2002: 175): *umijъ* (25b, 26), *pijъ* (31b, 17), *razumijъ* (35d, 22), *pokrijъ* (44c, 22), *zaodějъ* (149d, 25), *izlijъ* (153c, 6), *vlijъ* (230a, 2). Zanimljivo je da za isti gramatički sadržaj u *Hrvojevu misalu* katkada nalazimo različite oblike: *razuměi* (24c, 25), *razumijъ* (35d, 22); *vlěi* (221c, 8), *vlijъ* (230a, 2). Glagoli *dati*, *ěsti*, *viděti*, *věděti* i njihove izvedenice u kanonskim su starocrkvenoslavenskim tekstovima u 2. licu jednine imperativa obično završavali na *-ždbъ*. U *Hrvojevu misalu*, međutim, taj završetak nije potvrđen, već se na njegovu mjestu pojavljuje starohrvatski (čakavski) nastavak *-i ([j])* ili čak *-jъ*: *vijъ* (2c, 24), *dai* (4c, 8), *podai* (5a, 4), *povijъ* (19b, 6), *vzdai* (25b, 6), *ijjъ* (31b, 23).

U paralelnim je misalima stanje raznoliko. U vatikanskome *Illirico 4* glagoli *ěsti*, *viděti* i *věděti* te njihove izvedenice u pravilu završavaju na *-ždbъ* (*viždъ*, *pověždъ*, *ěždъ*). Isti završetak u pravilu izostaje u *Ročkome* (*vii*, *povii*, ali *ěždъ*!) i *Novakovu misalu* (*ějъ*, *vijъ*, *povijъ*, ali *zaviždъ*). U više od stoljeća mlađem *Brevijaru po zakonu rimskoga dvora* u 2. licu jednine

⁵¹ Svi su primjeri citirani prema GADŽIJEVA; MIHALJEVIĆ 2014.

imperativa glagola *viděti* stariji se oblik *viždb* izmjenjuje s mlađim *vii*, dok u *Baromičevu brevijaru* redovito dolazi *vii* (usp. JURČEVIĆ 2002: 177). Posebne je završetke u 2. licu jednine glagola *ěsti*, *viděti* i *věděti* zabilježio Milan REŠETAR (1898.b: 166) u primorskim lekcionarima iz 15. st., s tim što se u njima starocrkvenoslavenska suglasnička skupina *žd* uglavnom reflektirala u *đ*: *viđ* (uz *vij*), *izuvjeđ*, *nenaviđ*, *zapoviđ*, *jeđ* itd. Glagol *dati* i njegove izvedenice u 2. licu jednine u paralelnim misalima uglavnom imaju starohrvatski (čakavski) nastavak *-i*, koji se najvjerojatnije čita kao [j].⁵² Samo je starohrvatski (čakavski) nastavak *-i* posvjedočen i u hrvatskoglagoljskim tiskanim brevijarima (usp. JURČEVIĆ 2002: 177).

Zanimljani se imperativni oblici najčešće oblikuju česticom *ne*: *ne boi se* (4a, 3), *ne ostavi* (37c, 17), *ne v'vedi* (140c, 5). Zabilježeni su i primjeri zanimljanih imperativnih oblika tvorenih pomoću niječnoga imperativa glagola *moći* ili *brěci* i infinitiva glagola: *ne mozi sagrišiti* (33c, 1), *ne mozi boěti se* (36a, 10), *ne mozi habiti* (235a, 24) *ne brězi ... sagrěšiti* (50c, 28–29). Takvo opisno izražavanje zanimjanosti pomoću glagola *moći* potvrđeno je još u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima (usp. DAMJANOVIĆ 2005: 136), a posvjedočeno je i u hrvatskoglagoljskim fragmentima iz 12. i 13. st. (usp. MIHALJEVIĆ 2008: 339–340). MIHALJEVIĆ (2009: 333) ističe da se radi o obliku praslavenskoga podrijetla kojim se obično izriče usrdna molba ili stroga zabrana.

Jednostavni oblici 3. lica jednine imperativa mnogo su rjeđe potvrđeni od oblika 2. lica s kojima su homofoni:⁵³ *ot lica tvoego sud'ba moě* izidi (32b, 17), *budi tebi kako věrovala esi* (32c, 7); *i dai v(a)mъ sr(ьdbъ)ce vsim'* (34b, 18); *ki bl(agoslo)vit'te bl(agoslove)niě* naplni se (41b, 15); *aće c(ěsa)-rъ iz(dravi)l(e)въ e(stъ) snidi n(i)ne s križa · i věruemъ emu* (72a, 31); *ki v'v(a)sъ bez griha estъ ta prije vrzi na nû kamenъ* (50c, 16); *s(ve)ti se ime*

⁵² U vatikanskome *Illirico 4* i *Novakovu misalu* zabilježen je i završetak *-žd'* u oblicima *dažd'* i *podažd'*. Češće je, međutim, kod glagola *dati* i njegovih izvedenica posvjedočen nastavak *-i*.

⁵³ Taj oblik, koji navode i gramatike starocrkvenoslavenskoga jezika (usp. npr. KRIVČIK i MOŽEJKO 1985, DAMJANOVIĆ 2005: 136, NIKOLIĆ 2008: 151) nije bio nepoznat ni staroćakavskim tekstovima (MALIĆ 1988: 121). U suvremenom je jeziku on stilski obilježen »pa dolazi ili u emotivno nabijenim rečenicama: *Budi Bog s vama!* ili u izrazima posvećenima tradicijom: ... *sveti se ime Tvoje, dođi kraljevstvo Tvoje, budi volja Tvoja*« (MIHALJEVIĆ; VINCE 2012).

tvoe · pridī *c(ěsa)r(b)stvo tvoe* budi *vola tvoē* (140b–c, 30–1); budi⁵⁴ *dvor ego pust i* ne budi *živučago v nemь* (156b, 29). Nerijetko se, međutim, u *Hrvojevu misalu* u 3. licu jednine pojavljuje opisni imperativ koji se sastoji od veznika *da* i 3. lica jednine prezenta: *siē žr'tva m(o)l(imь) te · g(ospod)i* da očistit̃ *grēhi n(a)še* (19c, 9); *sl(o)vo h(rьsto)vь* da veslit' <se> *va v(a)sь* (20a, 29); *siē žr'tva m(o)lim' te g(ospod)i* da očistit̃ *grēhi n(a)še i s(ve)-t(b)bu ku častimь umilenihь tebi telesa i misli* da s(ve)tit' (23d, 6). Da bi se izbjeglo suvišno ponavljanje, jedan je veznik *da* uza sebe mogao vezati više prezentskih oblika: *vsa z(e)m̃la* da poklonit' se *t(e)bē b(ož'e) · i poetь t(e)bē poetь imeni tvoemu viš'ni* (18a, 18–19); Da ostavit̃ *nečastivi putь svoi · i mužь krivь pomišlaniē svoē · i obratit' se kь g(ospod)u* (30b, 11).

Dvojina se, očekivano, pojavljuje rijetko. Oblici 1. lica nisu posvjedočeni. Pronađeno je nekoliko primjera 2. lica: *vzvēstita* (2b, 26), *govorita* (47b, 32), *prinesita* (49b, 16), *zatvorita* (49b, 17), *idita* (66d, 32), *poidita* (148a, 5), *pridita* (148b, 3), *vidita* (148b, 3), *um(o)lita* (185b, 10). Dvojinski se oblici u pravilu rabe kada je riječ o dvjema osobama, stvarima ili pojavama. Zabilježena su svega četiri primjera u kojima su, umjesto očekivanih dvojinskih, upotrijebljeni množinski oblici: *pride m(a)riē m(a)gd(a)lina i dr(u)ga m(a)riē viditi grobь ... otgovori an'j(e)lь · i r(e)če žen(a)mь · ne mozite boēti se ... pridite i vidite misto idiže bi položēnь g(ospod)ь · i skoro šad'se r'c(ē)te* (97b, 23–27). U vatikanskome *Illirico* 4 na tome mjestu dolaze dvojinski oblici *ne boita se, pridēta, vidita i rьcēta*. U analizama jednostavnih dvojinskih i množinskih imperativnih oblika u literaturi se uvijek posebna pozornost posvećuje promjenama formanata. Pišući o glagolskim oblicima u hrvatskoglagoljskim fragmentima, Milan MIHALJEVIĆ (2008: 339) ističe »činjenicu o već uznapredovaloј tendenciji širenja formanta -ē- i na glagole *i*-konjugacije u množini i dvojini, što će još više doći do izražaja u mlađim hrvatskoglagoljskim kodeksima iz 14. i 15. st.« Međutim, izdvojeni primjeri 2. lica dvojine iz *Hrvojeva misala* pokazuju ne samo da su glagoli *i*-konjugacije sačuvali formant -i- u imperativu (*vzvēstita*), nego da se taj formant proširio i na glagole *e*-konjugacije (*poidita, budita*) koji su, kako je već istaknuto, u starocrkvenoslavenskome jeziku imperativ tvorili pomoću formanta -ē-.⁵⁵

⁵⁴ U III₄ i Ro na istome mjestu nije potvrđen jednostavni, već opisni imperativ (*da budet'*).

⁵⁵ Ne možemo, doduše, biti sigurni radi li se ovdje doista o povremenim zamjenama starih

Pronađena su i tri primjera 3. lica dvojine, i to dva jednostavna (*budita* 20d, 27; *otvorita se* 55c, 17) i jedan opisni imperativni oblik (*da vidita* 32b, 17–18; 122b, 19). Budući da su pronađeni oblici homonimični (imaju jednak izraz kao i oblici 2. lica dvojine), navest ćemo rečenice u kojima su pronađeni: *budita* <uši tvoi vnemlûči> *gl(a)sъ molitvi moee raba tvoego*; *Otvorita se uši m(i)l(o)sr(b)diê tvoego g(ospod)i; ot lica tvoego sud'ba moê izidi · oči moi da da vidita pravinû*. Opisni se imperativni oblik sastoji od veznika *da* i 3. lica dvojine prezenta koje se u hrvatskome crkvenoslavenskom, kako je već spomenuto, izjednačilo s oblikom 2. lica (usp. MIHALJEVIĆ 2009: 329).

U 1. licu množine prevladavaju jednostavni oblici s nastavkom *-mъ*: *prêklonimъ* (5a, 26), *preklonêмъ* (5c, 27), *preidemъ* (9b, 25), *raduim' se* (13a, 17), *m(o)lim'* (23d, 2), *oblêcem' se* (24c, 7). Potvrđeni su, međutim, i oblici sa starohrvatskim (čakavskim) nastavkom *-mo*: *pritacimo* (67b, 2), *lûbimo se* (82d, 16), *veselimo se* (83a–b, 32–1), *raduimo se* (83b, 1), *boimo se* (83b, 1), *razdêlaimo* (83b, 12), *ne mečimo* (83d, 4). Taj je nastavak, doduše rijetko, posvjedočen i u drugim hrvatskoglagoljskim misalima, pa čak i u *Illirico* 4 za koji je poznato da dobro čuva starije stanje (*lûbêmo*, *molêmo*).⁵⁶ Očekivano, u neliturgijskim i latiničnim tekstovima taj je nastavak gotovo u potpunosti prevladao (usp. REŠETAR 1898.b: 166, MALIĆ 1972: 172–173; DAMJANOVIĆ 1984: 139). Što se tiče formanta za tvorbu imperativnih oblika, stanje je raznoliko. Kod glagola *e*-konjugacije potvrđeni su primjeri čuvanja izvornoga formanta *-ê*- kao i primjeri njegova zamjenjivanja sa *-i*- ili *-e*-:⁵⁷ *otvrzêмъ* (1b, 28), *oblêcem' se* (1b, 30), *oblêcim' se* (1c, 6), *preidemъ* (9b, 25), *oblêcem' se* (24c, 7), *pritacimo* (67b, 2), *idêmo* (70c, 20), *plačemъ* (127c, 30), *prêpademъ* (127c, 30). Glagoli *i*-konjugacije, pak,

imperativnih oblika s formantom *-ê*- mlađim oblicima s formantom *-i*-, koje, usput rečeno, nisu bile rijetke u našim mlađim glagoljskim kodeksima (usp. CEKOVIĆ; SANKOVIĆ; ŽAGAR 2010: 60), ili pak spomenute oblike treba objašnjavati pisarovom nedosljednošću u upotrebi *jata* koji u *Misalu* ponekad dolazi kao stari *jat*, a ponekad s ikavskim ili, rjeđe, ekavskim refleksom.

⁵⁶ Marinka ŠIMIĆ (2000: 69) zabilježila je taj gramatički morfem u *Muci po Mateju* u većini hrvatskoglagoljskih misala koji su bili obuhvaćeni njezinim istraživanjem.

⁵⁷ Kao ni kod dvojskih oblika, ni ovdje ne možemo biti sigurni radi li se doista o povremenim zamjenama starih imperativnih oblika s formantom *-ê*-, mlađim oblicima s formantom *-i*- ili pak oblike na *-imъ*, odnosno *-emъ* treba objašnjavati pisarovom nedosljednošću u upotrebi *jata*.

imperativ uglavnom tvore pomoću formanta *-i-* premda su, doduše rijetko, posvjedočeni i oblici s formantom *-ê-*: *prêklonimъ* (5a, 26); *preklonêмъ* (5c, 27), *bl(agoslo)vimъ* (12b, 3), *hvalim'* (83a, 29), *prevznosim'* (83a, 30), *veselimo se* (83a–b, 32–1), *lûbim' se* (83b, 6), *poklonêм' se* (127c, 29). Nedosljednost u upotrebi formanta u 1. licu množine imperativa, međutim, nije svojstvena samo pisaru *Hrvojeva misala*, već je uočena i u paralelnim misalima. Najmanje ih je u vatikanskome *Illirico 4* u kojem formant *-ê-*, osim rijetkih iznimki (npr. *prêidemъ*, *oblêcim se*), u 1. licu množine redovito dolazi i kod glagola *e*-konjugacije i kod glagola *i*-konjugacije. Više nedosljednosti pokazuju *Ročki* (*prêidemъ*, *vsklik'nem'*, *pritacimъ*, *plačemъ*) i *Novakov misal* (*prêidemъ*, *oblêcim'se*, *plačimъ*) u kojima je uočljiva tendencija širenja formanta *-i-* i na glagole *e*-konjugacije. Završetak *-êмъ* u 1. licu množine potvrđen je i u hrvatskoglagojskim tiskanim brevijarima. JURČEVIĆ (2002: 176), međutim, smatra da je to »prije odraz pisarske tradicije, nego čuvanje starog nastavka«.

Vrlo su obilno posvjedočeni primjeri 2. lica množine. U našem se korpusu i kod glagola *i*-konjugacije i kod glagola *e*-konjugacije pojavljuje gotovo isključivo nastavak *-ite*: *pridite* (3c, 3), *slišite* (3d, 4), *ukrêpite se* (5b, 12), *r'cite* (5b, 14), *vskliknite* (18a, 20), *dadite* (18a, 22), *obratite* (25a, 4), *m(o)lite* (27a, 13). Oblik s formantom *-ê-* u 2. licu množine zabilježen je samo jednom, i to kod glagola *iti* – *idêте*⁵⁸ (15b, 8). Iza samoglasnika nastavak *-ite* vjerojatno treba čitati kao *[jite]* (usp. MIHALJEVIĆ 2008: 340): *raduite se* (2d, 15), *ne boite se* (4a, 28), *ispitaite* (16b, 1), *ne saobrazuite se* (17a, 7), *rabotaite* (17a, 31), *prop(o)v(ê)daite* (25a, 13), *skrivaite* (25c, 2), *počekaite* (31a, 11), *otgribaite se* (34d, 32). Konsonantizirano je *-i* u 2. licu množine, kao i u 2. licu jednine, ponekad i grafijski fiksirano: *razumiјte* (43d, 16), *vij'te* (43d, 16), *prolij'te* (46c, 27), *piј'te* (127a, 25), *mnij'te* (204d, 12), *imij'te* (210b, 12). Tek je u primjeru *vspoite* (9d, 19) sporno je li čitanje *[jite]* ili *[jite]* (usp. MIHALJEVIĆ 2008: 340). Ponešto je drugačija situacija u vatikanskome *Illirico 4*, *Ročkome* i *Novakovu misalu*. U *Illirico 4* jasno je uočljiva tendencija širenja formanta *-ê-* i na glagole *i*-konjugacije: *vъzvêstêте*, *napl'nêте*, *poklonêте*, *ostavêте*, *tvorêте*, *m(o)lêте*, *hranêте*, *primêте*, *bdêте* itd. Glagoli *e*-konjugacije, naravno, redovito imaju formant *-ê-*: *pridêте*, *idêте*,

⁵⁸ Glagol *iti* u *Hrvojevu misalu* u 2. licu množine imperativa obično ima oblik *idite* (21a, 15; 21a, 26)

klbnête, *strzête*. Drugačije je stanje u *Ročkome* i *Novakovu misalu* u kojima je formant *-ê-*, doduše, posvjedočen kod glagola *e*-konjugacije *idête* (Nk, Ro), *izberête* (Ro), *počr'pête* (Ro), *pridête* (Nk), *ičête* (Ro), *r'cête* (Ro), *vzrmête* (Ro), *izidête* (Nk), *vzdvnignête* (Nk, Ro), ali je mnogo više primjera s formantom *-i-*: *vazmite*, *nesite*, *pridite*, *rastrg'nite*, *sberite/zberite*, *vnemlite*, *strzite*, *budite* itd. Imperativni oblici glagola *i*-konjugacije tvoreni formantom *-ê-* posvjedočeni su, doduše, i u *Novakovu* i u *Ročkome misalu*, ali ni približno tako često kao u *Illirico 4*: *poklonête* (Nk); *zvzêstête* (Ro), *utvrdête se* (Ro).⁵⁹ Ništa veća homogenost, kada je u pitanju formant za tvorbu množinskih imperativnih oblika, ne vlada ni izvan liturgijskih tekstova najviše-ga ceremonijalnoga karaktera. U tekstovima najstarije hrvatske pjesmarice vidljiva je tendencija širenja formanta *-ê-* i na glagole *i*-konjugacije, no posvjedočeni su i oblici s formantom *-i-*: *mislimo*, *slavimo*, *hvalite*, *probudite*, *uslišite*. Posve je obrnuta situacija u primorskim lekcionarima iz 15. st. u kojima, sudeći prema primjerima koje REŠETAR (1898.b: 165) donosi, formant *-i-* dolazi kod svih glagola: *budite*, *narestite*, *skupite se*, *otidite*, *iskorenite se*, *pobignite*, *mozite*. U 2. licu množine također su posvjedočeni opisni oblici zanižekanoga imperativa: *ne mozite boêti se* (97b, 23–24), *ne mozite čuditi se* (118a, 7–8), *ne brêzite se ... otpustiti* (199b, 29–30), *ne mozite otlučiti se* (203c, 22–23), *ne mozite braniti* (235b, 5).

U 3. licu množine gotovo u potpunosti prevladavaju opisni imperativni oblici: *da veselet' se [n(e)b(e)sa i ra]duet' se z(e)mila* (8c–d, 31–1); *Da pomogutъ n(a)mъ m(o)l(imъ) te g(ospod)i sie s(ve)tie taini* (11c, 4); *Vêr'ni lûdi tvoi b(ož)e dari tvoimi da ukrêpet' se* (21c, 3); *Da vzdutъ k t(e)bi m(o)-l(i)tvi n(a)še* (30d, 15). Posvjedočen je tek jedan jednostavni imperativni oblik: *i dostoini t(e)bê budite dari ke očima tvoego veličbství prinosim'* (155a, 12). U *Illirico 4* i *Ročkome misalu* na paralelnome se mjestu pojavljuje opisni oblik *da budut'*. Potvrđeni su, međutim, i obrnuti primjeri.

⁵⁹ Precizne brojčane podatke o raspodjeli formanata za tvorbu množinskih imperativnih oblika u *Muci po Mateju* u hrvatskoglagoljskim misalima donosi Marinka ŠIMIĆ (2000: 70). Oni dobrim dijelom potvrđuju ono što smo već naveli. Dok je u vatikanskome *Illirico 4* formant *-ê-* potpuno prevladao, u *Novakovu* i *Ročkome misalu* on je prilično rijedak. Od ostalih misala, formant *-ê-* u nešto većem postotku dolazi u *Kopenhagenskome misalu*, u *Prvome ljubljanskome misalu* te u *Oxfordskome prvome misalu*. U ostalim misalima, a analizirani su još *Berlinski*, *Njujorški*, *Vrbnički prvi* i *Vrbnički drugi*, *Oxfordski drugi*, *Drugi ljubljanski*, vatikanski *Illirico 8*, *Senjski* i *Misal po zakonu rimskoga dvora*, uvjerljivo prevladava formant *-i-*.

Primjerice, umjesto opisnoga imperativnog oblika *da poklonet'se* (41b, 12) u primjeru *i da poklonet'se pred'toboû s(i)nove matere tvoee* u *Vatikanskoj Illirico 4* nalazimo jednostavni oblik *poklonête se*, a u *Ročkome misalu* *po-klonite se*, dok umjesto opisnoga oblika *da budutb* u primjeru *Naša t(e)bê prosimb g(ospod)i da budutb priêt'na počeniê* (61c, 12–13) u vatikanskoj *Illirico 4* dolazi oblik *budête*, a u *Ročkome* i *Novakovu misalu* oblik *budite*.

Uz jednostavne i složene imperativne oblike, u *Hrvojevu* je *misalu* potvrđena još jedna mogućnost izricanja zapovijedi, i to prezentom svršenoga glagola. Riječ je o hebrejizmu koji je u starocrkvenoslavenski, pa onda i u hrvatski crkvenoslavenski, dospio posredstvom grčkoga jezika (usp. DAMJANOVIĆ 2005: 157; MIHALJEVIĆ; VINCE 2012: 57). Potvrde za taj način izricanja zapovijedi nalazimo na više mjesta u *Hrvojevu misalu*: *reče bo ne ubieši ni ukradeši · ni prelûbi <stvariši> · ni l'že svedokueši · ni pohočeši veći iskrnega tvoega · i ače kaê ina zap(o)v(ê)db e(stb) v s(love) si semb svršaet'se · vzlûbiši iskrn'nago svoega · k(a)ko samb sebe* (19d, 2–9); *vzlûbiši iskrn'nega tvoega · i vznenavidiši nepriêtela tvoega* (27a, 6–9); *g(ospod)u b(og)u tvoemu pokloniši se · i tomu edinomu poslužiši* (29a, 13–15). U paralelnim se misalima također pojavljuju svršeni prezentski oblici s imperativnim značenjem. Tek se u prvome primjeru umjesto oblika *svêdokueši* u *Illirico 4* i *Ročkome misalu* pojavljuje sintagma sa svršenim prezentskim oblikom glagola *biti*: *svêdêtel'budeši*.

Nepodudarnosti u odnosu na paralelne misale očituju se na fonološkom, morfološkom, sintaktičkom i leksičkom planu, a nisu rijetki ni primjeri u kojima se prepoznaju razlike na više razina. Fonološke su neujednačenosti i ovdje, kao i u ostalim kategorijama, najčešće pri bilježenju poluglasa i *jata*, odnosno njihovih refleksa: *daždite* (7a, 12) ~ *dbždête* (III₄); *preidemb* (9b, 25) ~ *prêidem'* (III₄, Nk, Ro), *biži* (12d, 5) ~ *bêži* (III₄, Nk, Ro). Od ostalih fonoloških razlika, treba istaknuti refleks suglasničke skupine *žd* te grafijsku fiksiranost konsonantiziranoga *i* koja u pravilu izostaje u paralelnim misalima: *viĵb* (19b, 6) ~ *vižd'* (III₄, Nk), *jiĵb* (31b, 17) ~ *êžd'* (III₄, Ro); *piĵb* (31b, 17) ~ *pîi* (III₄, Nk, Ro); *razumiĵb* (35d, 22) ~ *razumêi* (III₄, Nk, Ro), *razumiĵ'te* (43d, 16) ~ *razumêite* (III₄, Nk, Ro). Morfološke se razlike ponajviše odnose na uporabu formanta za tvorbu imperativnih oblika i uglavnom se očituju u odnosu na vatikanski *Illirico 4* koji je otišao najdalje u poopćavanju formanta *-ê-*: *budite* (19c, 30) ~ *budête* (III₄), *ostavite* (20b, 27) ~

ostavěte (III₄), *vnidite* (23b, 23) ~ *vniděte* (III₄, Nk), *vnemlite* (27b, 27) ~ *vnemlěte* (III₄). Od ostalih morfoloških razlika vrijedi istaknuti 1. lice množine u kojem prepoznajemo opoziciju *mь* ~ *mo*: *prıtacimo* (67b, 2) ~ *тъсѣмъ* (III₄), *prıtacimь* (Nk), *tacěmь* (Ro); *lúbimo se* (82d, 16) ~ *lúběm se* (III₄), *lúbimъ se* (Nk). Iznimno su rijetke razlike na leksičkoj razini: *govorita* (47b, 31) ~ *g(lago)lěta* (III₄), *g(lago)lita* (Nk, Ro). Između *Hrvojeva misala* i vatikanskoga *Illirico 4* te *Ročkoga misala* zabilježena je zanimljiva sintaktička razlika, i to s glagolom *dati*. Naime, u rečenici iz *Evandjelja po Mateju* iz *Hrvojeva misala* »*prizovi dēlateli i damь imь mazdu načanь od poslid'nihi dare do prvihi*« (Mt 20, 8), umjesto očekivanoga 2. lica jednine imperativa, nalazimo 1. lice jednine ili množine prezenta glagola *dati*. U vatikanskome *Illirico 4* i *Ročkome misalu* na istome su mjestu posvjedočeni imperativni oblici, s tim da se u prvome pojavljuje starocrkvenoslavenski oblik *dažd'*, a u drugome starohrvatski oblik *dai*. U suvremenim hrvatskim misalima (usp. MISAL 1992: 471) glagol *dati* na paralelnome mjestu također dolazi u 2. licu jednine imperativa.

7. PARTICIPI

7.1. Aktivni particip prezenta

U kanonskim se starocrkvenoslavenskim tekstovima aktivnim participom prezenta označivala istovremenost zavisne radnje s glavnom.⁶⁰ Particip se tvorio dodavanjem triju skupina nastavaka na prezentsku osnovu, i to nastavaka *-y* (za muški i srednji rod) i *-q̑ci* (za ženski rod) atematskim glagolima i glagolima *e*-tipa kojima prezentska osnova završava na suglasnik, nastavaka *-ę* (za muški i srednji rod) i *-q̑ci* (za ženski rod) glagolima kojima prezentska osnova završava na jotu ili na palatal i nastavaka *-ę* (za muški i srednji rod) i *-ę̑ci* (za ženski rod) glagolima *i*-tipa (usp. DAMJANOVIĆ

⁶⁰ Kod participata tvorenih od durativno-nesvršenih glagola ta je istovremenost mogla postojati u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti pod uvjetom da je glavna radnja također durativno-nesvršena. Participi tvoreni od durativno-svršenih glagola, kojima se označivala ograničena durativna radnja, služili su za izražavanje istovremenosti u budućnosti i prošlosti. S druge pak strane, punktualno-svršeni glagoli isprva zbog vlastite semantičko-vidske naravi nisu mogli tvoriti aktivni particip prezenta. Tek promjenom sintaktičke funkcije prvoga aktivnoga participa preterita, *nt*-participi počeli su označavati istodobnost glavne radnje s perfektivnim stanjem proizišlim iz prethodno završene radnje (usp. AITZETMÜLLER 1991: 238–239).

2005: 138).

U nominativu jednine muškoga roda na morfološkoj se razini uglavnom čuva staro stanje, tj. nastavci *-e* (< *ę*): *něstь b(og)a razvê mene* · stvarae *s(vê)tl(o)stь* i tvore *t'mu* · svršae *mirь* i <т>vore *zlo* i *dobro* · *az' g(ospod)ь* tvore *vsā siê* (5d, 25–29); *er(u)s(o)l(i)me* *er(u)s(o)l(i)me* izbiêe *pr(o)r(o)ki* i *kameniemь* pobiêe *poslanie moe k t(e)bi* (11b, 12–14); *biše že simunь petarь* stoe i grêe se (84d, 17–18); *pride k nim po koru* hode (168d, 11–12), odnosno *-i* (< *-y*): *i priklonь kolêni* · *vzapi gl(a)somь veliemь* reki (11a, 16–17); *r(e)če g(ospod)ь v(ь)s(e)m(o)gi* (30c, 2); *poslijь p(o)sla sina svoga* reki (40b, 3–4); *pr(o)r(o)kь* gredi *v' vasь mirь* (51c, 27); *ki* mogli *prestupiti* · *i nêstь prêstupilь* (194a, 7), s tim da je potonji mnogo rjeđe posvjedočen. Stari se nastavak čuva i onda kada se na fonološkom i leksičkom planu očituju određene promjene: *sie govoraše vāpie* imie⁶¹ *uši slišati da slišitь* (22c, 10); *i reče im prit'ču siū i(su)sь* govore (22b, 30), što samo potvrđuje »da je morfološki sustav u jeziku bio zatvoreniji i manje podložan utjecajima nego fonološki (*ę* > *e*; *y* > *i*) ili leksički« (JURČEVIĆ 2004: 609). U Hrvojevu su misalu posvjedočeni, doduše rijetko, i oblici s proširenom osnovom (na *-ĉь*) koji su najvjerojatnije nastali analogijom prema akuzativnomu obliku (usp. SUDEC 2008: 520):⁶² *gl(a)sь s n(e)b(e)se* govorečь⁶³ *mnê* (12b); *i k(a)ko tam'êňь* goručь *vь og'ni* (176a, 19–20); *i po srêdê staracь ag'ncь* stoečь *k(a)ko zakolenь* imučь *rogь ·ẓ̌* (= 7) (185d, 17–18). Oblici na *-ĉь* posvjedočeni su i u mlađim hrvatskoglagoljskim tiskanim brevijarima (JURČEVIĆ 2002: 180) kao i u hrvatskim srednjovjekovnim neliturgijskim tekstovima (usp. DAMJANOVIĆ 2008: 113). U Hrvojevu je misalu u nominativu jednine muškoga roda potvrđen i nastavak *-ĉi*: gredući *prazdnikь*. Inače, taj se završetak, koji je podudaran s nominativom jednine ženskoga roda, pojavljuje

⁶¹ Jednostavni je participijski oblik na istome mjestu potvrđen i u Ill₄ i Ro s tom razlikom što u njima *jat* nije ikaviziran (*imêe*). U Nk zabilježen je složeni oblik *imêei*. U Hrvojevu je misalu, međutim, aktivni particip prezenta glagola *imêti* u nominativu jednine muškoga roda posvjedočen i sa sačuvanim *jatom* (*Ere ê esamь podь g(ospodi)nomь postavlennь imêe voini pod' soboju* [26a, 29]), što samo potvrđuje već spomenutu pisarovu nedosljednost u bilježenju toga fonema.

⁶² Taj se oblik rijetko pojavljuje i u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima (usp. SUDEC 2008: 520).

⁶³ Završetak *-ĉь* nije svojina samo Hrvojeva misala, nego je zabilježen i u drugim hrvatskoglagoljskim misalima. U Illirico 4 i Novakovu misalu u navedenom je primjeru izmijenjen tek leksički sloj, dok je nastavak isti – *g(lago)lûĉ'*.

već u najstarijim hrvatskoglagoljskim fragmentima gdje predstavlja jedini primjer prodora formanta -ê- u nominativ (usp. MIHALJEVIĆ 2005: 285; 2008: 343), a dolazi i u hrvatskoglagoljskim neliturgijskim tekstovima (usp. DAMJANOVIĆ 2008: 113). Česti su u *Hrvojevu misalu* i nominativni oblici složene promjene: *pristupi k nemu sat'nikъ m(o)lei i govore* (26a, 18); *i ki bo vznosit'se smêraet'se · a smêraei se vznosit'se* (37b, 26); *inъ e(stъ) sijei · a ini e(stъ) žanei* (48c, 18–19); *vsakъ vêruei va nъ* (148d, 12); *v' veličastvê tvorei čudesa* (150d, 13).

U jednostavnoj promjeni ženskoga roda jednine dobro se čuva starocrkvenoslavenski završetak -êi: *ona prišad'si pokloni se emu* govoreći (32b, 23); *pristupi k nemu r(a)bina etera* govoreći (71a, 27). Potvrđen je, doduše vrlo rijetko, i nastavak -êa iz pridjevske promjene: *i umri v's<a>ka pl'tъ dvižuča se* (91d, 29); *da zaodêetъ n(a)sъ nastoeča vlast* (182a, 23). Zabilježeno je i nekoliko potvrda složenih oblika: *i k(a)ko rosa mimohodečie* (83d, 2); *i se e(stъ) pobêda · pobêjaučie* (104a, 28); *kako krizma na gl(a)vê shodečie* (199d, 22).

Oblici srednjega roda relativno su rijetko posvjedočeni. Potvrđen je samo jedan jednostavni oblik, i to sa starim nastavkom -i (<y), te nekoliko složenih oblika: *i bis(i) sl(o)vo g(ospodъ)ne v toi noči kъ is<a>ii reki* (26a, 2); *vhodečee v' usta ne skvrnitъ č(lovê)ka · ishodečee iz' ustъ to skvrnitъ č(lovê)ka* (46a, 16–17); *ako sêno pol'sko d(b)n(b)sъ buduče · a jutri v pečъ vmetamoe* (125b, 26). Posvjedočen je i jedan oblik sa završetkom -ei: *vsako c(êsa)r(b)stvo razdêlaûčei se* (43a, 4–5). Taj se oblik na istome mjestu pojavljuje u *Novakovu* i *Ročkome misalu*, a vjerojatno je nastao kao posljedica ugledanja na složene nominativne oblike u jednini muškoga roda.

Vrlo su dobro u *Misalu* posvjedočeni genitivni oblici aktivnoga participa prezenta. U jednini muškoga roda jednostavne promjene potvrđen je očekivani nastavak -a: *desnica b(la)ž(e)n(a)go p(e)tra ap(usto)la hodeča v' vlnah' morskihъ* (168c, 16). U složenoj se promjeni u genitivu jednine najčešće pojavljuje stari nastavak -ago: *ot lica oskrblaûčago* (5a, 9); *i prestoečago m(o)-l(imъ) te života* (13a, 13). Ipak, u nekoliko se primjera u muškom i srednjem rodu pojavljuje starohrvatski (čakavski) nastavak -ega/-oga koji je potvrđen već u *Splitskome fragmentu misala* s početka 13. st. (usp. MIHALJEVIĆ 2005: 285): *i nastoečega oblah'čenie stvori biti i budučega* (7a, 7–9); *ot bez(a)k(o)niê budučega* (61a, 12); *životъ tvorečega križa* (211c, 16). U pa-

ralelnim misalima redovito u navedenim primjerima dolazi nastavak *-ago*. U ženskome su rodu posvjedočeni samo složeni oblici, i to s očekivanim završetkom *-ee*: *ot stréli letečee* (28c, 27); *za sl(o)vo ženi s(b)vêdet(ê)l(b)-stvuûčee* (48c, 25); *k(a)ko kaple kr'vi ego kaplûčee* (78d, 1). Vrijedi spomenuti da je u ženskome rodu posvjedočen i jedan oblik s neočekivanim završetkom *-ei*: *vze s(i)na moego ot mene rabi tvoee* speče*i* (52a, 12). Taj oblik ne dolazi u paralelnim misalima i najvjerojatnije je rezultat pogreške pisara.

U dativu jednine muškoga roda podjednako se često pojavljuju jednostavni oblici (na *-u*) i stegnuti složeni oblici (na *-emu/-umu*): *k prazdniku gredučumu* (3b, 14); *se nemu misleču · i se anj(e)lb g(ospod)bny · va s'ni êvi se emu govore* (7d, 21); *i hodotaûču b(la)ž(e)nomu stêpanu* (11c, 5); *k b(og)u veselečemu*⁶⁴ (22d, 15); *kada izlieši lačučumu d(u)šu tvoû* (27c, 16); *daety plodъ siûčumu i hlibъ êdučumu* (30b, 28). U muškome je rodu zabilježen i posve neočekivani nastavak *-i*: *po vse d(b)ni buduči mi v cr(b)k(b)vi* (78d, 29). Najvjerojatnije je riječ o indeklinabilnome obliku. Na paralelnome mjestu u ostalim misalima dolazi očekivani završetak jednostavne promjene *-u*. U srednjem su rodu posvjedočeni samo jednostavni oblici: *zahodeču sln'cu* (46d, 16); *i veliku množastvu buduču* (101c, 24). U ženskome rodu prevladava nastavak *-i* koji se može smatrati ili izvornim nastavkom jednostavne promjene ili stegnutim nastavkom složene promjene: *i hodotaûči b(la)ž(e)nê vsagda d(ê)vi* (155a, 22). Izgubljena razlika između oblika jednostavne i složene promjene ponovno se uspostavlja preuzimanjem nastavka *-ei* za složeni oblik iz meke zamjeničke promjene (usp. SUDEC 2008: 521): *pomišlaû ûre k(a)ko sutъ nedostoini strasti sego vr(ê)mene k buduče*i* sl(a)vê* (119b, 27). U primjeru *da vodu ku ê damъ budety emu istočnikъ vodi tekuče*i* v životъ v(ê)č(b)ni* (48a, 18) moglo bi se raditi o adnominalnome dativu, naravno, uz pretpostavku da je imenički nastavak (*-i* umjesto *-ê*) posljedica ikavizacije *jata* koja, kako je već istaknuto, predstavlja jednu od najznačajnijih fonoloških osobitosti *Hrvojeva misala*. Sandra SUDEC (2008: 521) ističe da je nastavak *-ei* u dativu jednine ženskoga roda, uz lokativ jednine muškoga roda, najjači utjecaj zamjeničke promjene na deklinaciju aktivnoga participa prezenta.

⁶⁴ Nastavak *-emu* sporadično je posvjedočen i u drugim hrvatskoglagoljskim tekstovima (usp. SUDEC 2008: 52; CEKOVIĆ; SANKOVIĆ; ŽAGAR 2010: 158). Sandra SUDEC (2008: 521) taj nastavak tumači utjecajem meke zamjeničke promjene ili drukčijim stezanjem.

U akuzativu jednine muškoga roda nastavci su raznoliki, što se obično tumači posljedicom genitivno-akuzativnoga sinkretizma (usp. TANDARIĆ 1993: 102; MIHALJEVIĆ 2005: 286). Ako je imenica imenovala nešto neživo, tada je akuzativni nastavak na participu bio jednak nominativnomu: *-b*. Ako je, pak, imenica imenovala nešto živo, particip se uz nju pojavljivao u obliku jednakom genitivu, a to znači s nastavcima *-a*, *-ago* (usp. MIHALJEVIĆ 2005: 286): *ki prosvêcaetъ vsakoga č(lovê)ka gredučago v' mir'sa* (10b, 31); *i slišahъ gl(a)sъ s n(e)b(e)se govorečъ mnê k(a)ko gl(a)sъ vodъ mnogihъ šume* (12b, 29); *s(ъ)p(a)si g(ospod)i raba tvoega b(o)že moi up'vaučago na te* (33a, 20); *otselê uzrite s(i)na č(lovečb)skago sideča o desnoû sili b(o)žie greduča na oblacih'n(e)b(e)skihъ* (71a, 12–13); *i viditъ br(a)ta svoego trêbuûča* (118a, 23). Izuzetak od gore navedenoga pravila predstavlja sljedeći primjer, u kojem particip ima nastavak *-b* iako dolazi iza imenice koja označava živu osobu: *obrêcete ml(a)d(ê)n(b)cъ povitъ ležečъ v'êslehъ* (8c, 25). Srednji rod ima jednostavne i složene starocrkvenoslavenske oblike akuzativa: *dai n(a)m m(o)l(imъ) te g(ospod)i edinočedago s(i)na tvoego roistvo vspominati priduče* (8a, 12); *da proz'b'net'z(emla) travu zelenêûču i tvoreču sime · i dr(ê)vo plodovito tvoreče plodъ* (90b, 32); *v gredučee lêto posičeši û* (129b, 9). Akuzativ u ženskome rodu ima očekivane nastavke: *-u* za oblike jednostavne i *-uû* za oblike složene promjene: *pi-lipu že bratu nega četvrtovladaûču turieû i trahonit'skoû stranoû* (6d, 6–7); *v'rženi b(u)dutъ v'pečъ ognemъ goručuû* (96c, 4); *vidiše og'nъ ležečъ · i na nemъ ribu ležeču* (101c, 19); *i hodotaûči b(la)ž(e)nê vsagda d(ê)vi m(a)rii i nastoečuû n(a)mъ stvori biti utêhu i budučuû* (155a, 23–24). Oblik *plovuči* u primjeru *dati z(e)mlû siû plovuči mlêkomъ i medomъ* (39b, 2), u kojem bismo očekivali akuzativni oblik ženskoga roda, vjerojatno je indeklinabilan. Nastavak *-i* jednom se pojavljuje i u obliku složene promjene: *<vb> s(vê)-tl(o)st'ne oskudêûčiû doiti da utegnemъ* (153b, 21).

U lokativu jednine potvrđeni su oblici svih triju rodova. U muškome rodu prevladavaju oblici s nastavkom *-emъ* koji ne odgovara ni jednostavnomu ni složenomu starocrkvenoslavenskomu nastavku: *v'budučemъ životê* (216d, 13); *v prestoečemъ životê* (219b, 28).⁶⁵ Sandra SUDEC (2008: 522) ističe da je najvjerojatnije riječ o nastavku iz meke zamjeničke promjene. Posvjedočen je i oblik s očekivanim starim stegnutim nastavkom *-imъ*: *(a)ko*

⁶⁵ Isti su oblici potvrđeni i u paralelnim misalima.

radostъ budetъ na n(e)b(e)sihъ o edinomъ grěšnici kaûčim' se (119a, 17). Taj je nastavak zabilježio i Ivan JURČEVIĆ (2002: 182) u hrvatskoglagoljskim tiskanim brevijarima, a jednu je potvrdu pronašla i Sandra SUDEC (2008: 522) u *Mihanovićeve fragmentu apostola*. U srednjem je rodu potvrđen samo jedan jednostavni oblik: *o vsakomъ sl(o)vi* ishodeći *iz ustъ b(o)-žiъ* (28d, 26). I u ženskom je rodu posvjedočen samo jedan primjer, i to s nastavkom *-ei* koji je, kao i u dativu, preuzet iz zamjениčke promjene: *v sl(a)vě* budući (219b, 29) (usp. SUDEC 2008: 522).

Instrumental u muškome rodu dolazi samo u složenoj promjeni, i to sa stegnutim starocrkvenoslavenskim nastavkom *-imъ*: *da toboû miluûčimъ dostoini budemъ* (34b, 5); *tgda z' bist' se r(e)čenoє pr(o)r(o)komъ* govorećimъ (71c, 5); *da zbudet' se r(e)čenoє eremiemъ pr(o)r(o)k(o)mъ* govorećimъ (72a, 13); *toboû čedrečimъ* (104a, 23). Oblici srednjega roda nisu posvjedočeni. U instrumentalu ženskoga roda dolazi izjednačeni stari nastavak jednostavne i složene promjene *-eû*: *s' m(a)riû obručenoû emu ženou sučeû neprazdnoû* (8c, 5); *Dai n(a)mъ m(o)l(imъ) te g(ospod)i b(ož)e n(a)šъ s(ve)-toû d(ě)vu i m(u)č(e)n(i)cu tvoeû per'peti i peliciti pal'mou neprestaûčeû častiû častiti* (156c, 29)

U nominativu množine muškoga roda u jednostavnoj promjeni prevladava stariji nastavak *-e*: *druzi i po lanitami biěhu* i govoreće (71a, 23); *oni izliha v'piěhu* govoreće (71d, 10); *ne pacite se ūre* govoreće *čto ěsti vьčnete i piti* (125b, 29). Posvjedočen je, međutim, i nastavak *-i*: *na i p'si* prihodeći *oblobizahu gnoi ego* (38d, 19); *k(a)ko mnozi* borući *se sa mnoû* (60c, 28); *i naplni v(b)sъ hramъ kadě bihu* sideći⁶⁶ *ap(usto)li* (111b, 18); *ne tribuûť zdravi vrača da boleči* (181d, 9–10). U paralelnim misalima na istim mjestima u pravilu dolaze očekivani nastavci jednostavne (*-e*) ili složene promjene (*-ei*). Postanje nastavka *-i*, koji je posvjedočen još u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima (usp. SUDEC 2008: 523), a dolazi i u hrvatskoglagoljskim fragmentima (MIHALJEVIĆ 2005: 289) kao i u tekstovima najstarije hrvatske pjesmarice (usp. MALIĆ 1972: 173)⁶⁷, nije sasvim jasno. MIHALJEVIĆ (2005: 289) smatra da je on mogao nastati izjednačivanjem

⁶⁶ Na istoj je foliji u istome primjeru zabilježen oblik s uobičajenim nastavkom nominativa muškoga roda jednostavne promjene *-e*: *kadě bihu* sideće *ap(usto)li* (111d, 25).

⁶⁷ Zanimljivo je da se u *Vinodolskome zborniku* taj »gramatički morfem još nije nametnuo u nominativu množine« (DAMJANOVIĆ 2008: 113).

s pridjevima ili stezanjem složenoga nastavka. Budući da obično dolazi u oblicima s priložnim značenjem, SUDEC (2008: 523) misli da »bi se moglo govoriti i o dodatnom utjecaju nominativa jednine muškoga roda«, posebno ako se u vidu ima činjenica da su se oblici miješali i međusobno smjenjivali. U složenoj je promjeni posvjedočen očekivani nastavak *-ei*: *po<s>tidet'se* vsi tvoreći tačinu (31c, 2); *blaženi* hraneći sudb (35d, 7); *eteri* stoeći tu · *slišav'se* govorahu (72b, 10); *anj(e)li ego sil'ni krēostiū* tvoreći *sl(o)vo ego* (182d, 21). Zabilježen je i oblik sa završetkom *-ee*: *postidet'se* hoteće mnē zlaē (123b, 25). Taj je oblik vjerojatno rezultat pogreške pisara jer se u svim paralelnim misalima na istome mjestu pojavljuje očekivani oblik *hoteći*.

U nominativu množine srednjega roda u jednostavnoj promjeni pojavljuje se očekivani nastavak *-a*: *izide v is'tinu noe i ž(e)na ego ... i v'sa diš(u)ča v'si skoti* (92b, 30). Uobičajeni nastavak složene promjene *-aē* nije posvjedočen, nego se na njegovu mjestu pojavljuje nastavak *-iē*: *i potr'biše se vsa* dvijući se na lici vsee *z(e)mle · č(lovē)ci i skoti · i p'tice n(e)b(e)skie toli vsa* presmikaūći se na *z(e)mli* (92a, 1–3). Zamjenjivanje nastavka *-aē* nastavkom *-iē* svojstveno je i drugim hrvatskoglagoljskim tekstovima (usp. SUDEC 2008: 523), a posvjedočeno je i u kanonskim starocrkvenoslavenkim tekstovima (usp. NIKOLIĆ 2008: 166). Nastavak za jednostavni oblik ženskoga roda jednak je onomu u muškome rodu: *-e*, npr. *bihu tu ženi mnogie izdaleka* zreče *ke hodiše po i(su)sē · ot galiēe* služeće *emu* (72c, 2–3). Oblici sa završetkom *-i* u primjerima *k(a)ko množeišaē čeda pusti pače neže imući muža* (51a, 28) i *da izvedu vodi* presmikaūći se *d(u)še život'nie* (90c, 23–24) vjerojatno su indeklinabilni. Na istim mjestima paralelni misali imaju očekivane nastavke jednostavne ili složene promjene (*-e* ili *-ee*). Tek u *Novakovu misalu* dolazi neočekivano *imući* koje je moglo nastati analogijom prema nominativu množine muškoga roda složene promjene. Oblik s nastavkom *-ei* u nominativu množine ženskoga roda posvjedočen je i u *Prvotisku brevijara* iz 1491. godine (usp. JURČEVIĆ 2004: 610). U složenoj se promjeni pojavljuje nastavak *-ee*: *zato da z'budut'se knigi* govoreće (86a, 5). Zanimljivo je da se oblik upotrijebljen u ovome primjeru i leksički i sintaktički razlikuje od oblika koji je na paralelnome mjestu upotrijebljen u Ill₄, Nk i Ro. Naime, osim što umjesto glagola *govoriti* u svim trima spomenutim misalima dolazi *glagolati*, Ill₄, Nk i Ro umjesto participa imaju zavisnu rečenicu *eže g(lago)lūt'*.

Genitiv množine jednak je za sva tri roda i potvrđen je samo u složenome obliku. Muški rod: *da ot naležećihъ grěhъ n(a)š(i)hъ* (1b, 14–15); *i vnezapu bis(i) s' anĵ(e)lomъ množastvo voi n(e)b(e)skihъ · hv(a)lečih' b(og)a i rekućihъ* (8c, 28–29); *Oběti m(o)lim' te g(ospod)i priležećihъ lûdi* (16d, 26). Ženski rod: *izbavit' se ot sēti lovećihъ* (12c, 18); *ot vsěhъ zalъ napadaûćihъ* (171c, 27). Srednji rod: *Izb(a)vi n(a)sъ m(o)l(imъ) te g(ospod)i · ot vsihъ zalъ preminuv'sihъ i nastoećihъ i gredućihъ* (140c, 9–10).

U dativu množine potvrđeni su samo oblici složene promjene, i to s očekivanim stegnutim nastavkom *-imъ*: *bliz e(stъ) g(ospod)ъ vsimъ prizivaûćimъ i · i vsimъ prizivaûćimъ*⁶⁸ *vъ istinê* (7b, 10–12); *da zbudetъ se rečenoe ot g(ospod)a pr(o)r(o)komъ govorećimъ* (12d, 14); *b(o)z(e) prosti boećim' se tebe i blizъ budi m(o)le<ĉi>m' se* (24a, 1–2); *sudi g(ospod)i obidećim' me · i vzbrani borućim' se sa mnoû* (72d, 22–23); *proz'bamъ priležećimъ* (121c, 1). Jednostavni oblici (s nastavkom *-emъ*) nisu posvjedočeni, a relativno se rijetko pojavljuju i u paralelnim misalima. Najviše je potvrda pronađeno u vaticanskome *Illirico 4*: *prodaûćem', upvaûćem', êdućem', večraûćem', tepućem'*.

Akuzativ muškoga roda čuva starocrkvenoslavenske oblike s nastavcima *-e* (u jednostavnoj promjeni) i *-ee* (u složenoj promjeni): *i pride k' uč(e)n(i)k(o)tmъ svoimъ i obrête e speče* (70c, 3); *obrête drugie stoeće* (21a, 22); *vidiv'se ... otroci vapiûće v cr(b)k(b)vi · i govoreće osan'na s(i)nu d(a)v(i)-d(o)vъ* (30c, 24–25); *i bl(agoslo)vite klnućee vi ... i m(o)lite za progonećee vi · i za tvorećee napasti v(a)m'* (27a, 10–14); *ako lûbite lûbećee vi kuû mazdu imēti vačnete* (27a, 20); *izag'na vse prodaûćee i kupuûćee* (30c, 13–14). U akuzativu množine muškoga roda posvjedočen je i nastavak *-ei* koji je vjerojatno rezultat utjecaja složene promjene nominativa množine: *Da začititъ m(o)l(imъ) te g(ospod)i desnica tvoê lûdi tvoe m(o)lečei te* (66b, 21); *i cêlite nemoć'nie budućei u nihъ* (193b, 6). U ženskome su rodu posvjedočeni samo oblici složene promjene: *žr'tvi m(o)l(imъ) te ugodno primi pred'stoećee* (7b, 22); *podasi namъ bl(a)godětanъ mirъ i gredućee čbsti* (127d, 11); *kihъ čbsti gredućee pred'tečemъ* (186a, 27). Zanimljivo je da Sandra SUDEC (2008: 524) nije pronašla nijedan složeni oblik akuzativa množine u povećem broju hrvatskoglagoljskih srednjovjekovnih tekstova koje je obuhvatila istraživanjem. U srednjem su rodu posvjedočeni i jednostavni i složeni oblici: *i na gredućaê bl(a)ga prospěûtъ* (66b, 24); *I(su)sъ vidivъ vsa greduća na nъ* (84b,

⁶⁸ Nk umjesto participia ima zavisnu rečenicu *iže prizivajutъ*.

23); v'sa dišučaê *ka sutb u t(e)be ... iz 'vedi s t(o)boû* (92b, 24); i pridosta va vrata želézna v'vodečaê v *gradb* (167a, 30); i buduça *bl(a)ga podaši* (228b, 22). Kao i u nominativu množine, u složenoj promjeni nastavak *-aê* može biti zamijenjen nastavkom *-iê*: *m(o)l(imb) te s(b)p(a)si osuena s'tada k't(e)-bi plačučiê* (88a, 23); *stvori b(og) 'zviri z(emb)skie po lipotamb ihb · skoti i v's<a>ka presmikaûčiê* (90d, 9).

U lokativu množine posvjedočen je samo jedan oblik muškoga roda, i to s očekivanim nastavkom *-ihb*: *I bis(i) strahb na vsihb živučihib okolo* (165a, 18). Za taj se nastavak, međutim, ne može sa sigurnošću reći je li riječ o kontinuantu starocrkvenoslavenskoga jednostavnoga nastavka ili o stegnutu nastavku složene promjene.

U instrumentalu množine posvjedočeno je nekoliko oblika muškoga roda i jedan oblik ženskoga roda. Svi su potvrđeni oblici složeni i u svima se pojavljuje stegnuti starocrkvenoslavenski nastavak *-imi*: *radovati se s raduûčimi · plakati se s plačučimi* (18b, 21–23); *ne upodoblû se · nishodečimi v rov* (37d, 24); i *k(a)ko agn'cb pred' strigučimi* (77c, 6); s nenavidečimi *mira bih' miranb* (82b, 3). Ženski rod: *Podai n(a)mb m(o)-l(imb) te g(ospod)i hodotaûčimi s(ve)ticami tvoimi* (208a, 19).

Dvojinski su oblici posvjedočeni samo u nominativu, dativu i akuzativu muškoga roda. U nominativu su potvrđeni samo jednostavni oblici: *vratista se v'er(u)s(o)l(i)mb ičuça ego* (17b, 10–11); i *se êvi se imb iliê i moisêi š nimb* govoreča (35a, 19); *roditela bo ee pr(a)v(b)d(b)na* buduça *naučista k'čer* (49a, 15); i *slišasta ga oba uč(e)n(i)ka* govoreča (148a, 28). Samo jednostavni oblici dolaze i u akuzativu: *vidê ê v' slêdb sebe* iduça (148a, 31); *vidi ina dva br(a)ta êkova zavidêova i iv(a)na br(a)ta ego ... naplnaûča mriže svoje* (149a, 26). U dativu su, pak, posvjedočeni samo složeni oblici: *tima* othodečima · *načety i(su)sb* govoriti (2c, 1–2); i *bis(i)* sučima *ima tu · isplniše se ei d(b)ni da porodit'* (8c, 6); *podob'no ima vêrovati* budućima *starcema* (49d, 18); i ne imučima *česo vzdati i otpusti ima dlgb* (64b, 4); se vhodečima *v(a)ma* (77d, 32). Dvojina se redovito rabi kada je riječ o dvjema osobama, stvarima ili pojavama. Zabilježena su tek dva odstupanja: *bihu tu m(a)riê magdalêna i drugaê m(a)riê* sideće *prêmo grobu* (72c, 18); *vidê ·b̃ (= 2) br(a)ta simuna naricaemago p(e)tra · i andrêê brata ego · v'metaûče mriže v more* (149a, 16). Dvojinski se oblici čuvaju i u hrvatskoglagoljskim neliturgijskim zbornicima. Primjere iz *Petrisova zbornika*, u kojem su ta-

kođer posvjedočeni samo nominativni, dativni i akuzativni oblici, donosi Eduard HERCIGONJA (1999: 134).

Aktivni se particip prezenta u *Hrvojevu misalu* pojavljuje i kao sastavni dio dativa apsolutnoga: *speču č(lově)ku tomu pride nepriětelъ ego* (20b, 12); *i oće emu govoreču · se oblakъ svitalъ osiě e* (35a, 24); *i shodečimъ imъ s' gori · zap(o)v(ě)dě imъ i(su)sъ govore* (35b, 4). Starocrkvenoslavenski se dativ apsolutni gotovo uvijek može prevesti zavisnom vremenskom rečenicom (usp. JURČEVIĆ 2004: 613). Usporedba *Hrvojeva misala* s Ill₄, Nk i Ro pokazuje da je i u hrvatskome crkvenoslavenskom on mogao biti zami-jenjen zavisnom rečenicom:

Egda govoraše *i(su)sъ k narodu · se mati ego i brat(iě) ego stoěhu vaně iskućei govoriti emu* (169c, 24); *g(lago)lûču i(su)su* (Ill₄); egda *g(lago)laše i(su)sъ* (Nk, Ro).

i bis(i) sučima ima tu · isplniše se ei d(ь)ni da porodit' (8c, 6); egda bista (Ill₄).

Vrlo često aktivni particip prezenta u *Hrvojevu misalu* dolazi u imenič-koj službi, tj. pojavljuje se sam, bez imenice: *i m(o)lite za progonečee vi · i za tvorečee napasti v(a)m'* (27a, 13); *i ne budi živučago v nemъ* (156b, 30); *položiše tr(upi) ... umrčv(e)n<ihъ>* (162c, 19); *on otvečavъ govorečumu i r(e)če* (169c, 31).

Aktivni je particip prezenta u starocrkvenoslavenskome, pa onda i u hr-vatskome crkvenoslavenskome, u rečenici mogao imati dvije funkcije: atri-butnu i priložnu. U *Hrvojevu* su *misalu* participski oblici češće posvjedočeni u funkciji atributa pa su kao takvi redovito zamjenjivi atributnom rečenicom (usp. JURČEVIĆ 2004: 614): *pobiěhu stipana v' zivaûa i rekuča* (11a, 15); *viû n(e)b(e)sa otvrsta i s(i)na č(lověčъ)skoga stoeča o desnoû b(og)a* (11b, 31); *v' ime b(og)a troičnago v(ь)s(e)m(o)gučago* (231d, 26). Aktivni je parti-cip prezenta u *Hrvojevu misalu* posvjedočen i u priložnoj funkciji, označuju-ći radnju »koja se događa istodobno s radnjom predikata (finitnoga glagola)« (JURČEVIĆ 2004: 615): *pride k nimъ po moru hode* (27d, 20); *p(o)m(o)l(i) se estorъ k' g(ospod)u b(og)u govorečъ* (37c, 29); *učaše govore* (200b, 21).

7.2. Pasivni particip prezenta

U starocrkvenoslavenskome jeziku pasivni se particip prezenta tvorio dodavanjam sufiksa *-m-* i oznaka za rod *-ъ*, *-a* ili *-o* na prezentsku osnovu

proširenu samoglasnikom *o*, *e* ili *i*. Samoglasnikom *o* osnovu su proširivali glagoli *e*-konjugacije s prezentskom osnovom na suglasnik i atematski glagoli (*padomъ*, *dvignomъ*, *vědomъ*), samoglasnikom *e* glagoli *e*-konjugacije s osnovom na *jotu* ili palatal (*koljemъ*, *znajemъ*), a samoglasnikom *i* glagoli *i*-konjugacije (*vidimъ*, *nosimъ*) (usp. DAMJANOVIĆ 2005: 140).

U suvremenim je slavenskim jezicima pasivni particip prezenta uglavnom ostavio malo tragova. Nešto je češće zastupljen tek u ruskom pisanom jeziku, posebno u starijim spomenicima na tom jeziku u kojima je potvrđena uporaba *mo*-participa u perifrastičnim konstrukcijama (*knigami bo kažemi i učimi jesmy puti pokajanyû*) kao i u funkciji glagolskoga pridjeva (*Lazarъ červъmi jadomъ*).⁶⁹ U hrvatskome crkvenoslavenskome jeziku pasivni particip prezenta još uvijek se čuva, ali je u većini liturgijskih tekstova rijetko posvjedočen (usp. ŠIMIĆ 2000: 65; JURČEVIĆ 2002: 183–184; MIHALJEVIĆ 2008: 343; JURČEVIĆ; TOLIĆ 2011: 104), mnogo rjeđe od oblika ostalih participa. Još su rjeđe potvrde u neliturgijskim tekstovima. DAMJANOVIĆ (2008: 114–115) tako ističe da »particip prezenta pasivni dolazi samo u VZ i PZ, ali i u njima posve rijetko«,⁷⁰ dok Dragica MALIĆ (1972) uopće ne spominje oblike toga participa u pregledu glagolskih oblika u tekstovima najstarije hrvatske pjesmarice.

Hrvojev se misal u potpunosti uklapa u stanje zatečeno u ostalim hrvatskoglagojskim liturgijskim tekstovima. Pasivni je particip prezenta i u njemu mnogo rjeđe posvjedočen od ostalih participa. Pronađeni primjeri, međutim, pokazuju da dobro čuva stare oblike te da ima pravilnu tvorbu.

Pasivni je particip prezenta uglavnom potvrđen u pridjevskoj službi: *hočete da otpuču v(a)mъ varavu li ili i(su)sa naricaemago h(rъst)a* (71c, 28); *zaklinaû te tvari svečemaê v' ime b(og)a troičnago v(b)s(e)m(o)gučago* (231d, 24–25); *v kupinê gorimê* (235a, 21). Rjeđe dolazi u imeničkoj službi: *petarъ po nemъ idiše da viditъ končinu tvorimomu* (70d, 26); *věruû v' edinoga b(og)a · o(tъ)ca v(b)s(e)m(o)gučega tvorca n(e)bu i z(e)mli · vidimihъ vsihъ i nevidimihъ* (240c, 3–4), a potvrđen je i kao sastavni dio pasivne konstrukcije: *tača že simunova bē · održima og' nemъ lûtimъ* (46d, 11); *uč(e)-*

⁶⁹ Primjeri su uzeti iz ARUMAA (1985: 334). Broj pridjeva glagolskoga podrijetla tvorenih pomoću sufiksa **-mo* razmjerno je malen u suvremenim slavenskim jezicima. Ipak, nekoliko oblika s pridjevskom uporabom (*lakomъ*, *vedomъ*, *vidomъ*, *znamъ*) tvorenih s pomoću toga sufiksa rašireno je na čitavome slavenskom području.

⁷⁰ Kraticama VZ i PZ Damjanović označava *Vinodolski zbornik* i *Petrisov zbornik*.

n(i)kъ ta znaemъ bē arhierēû (84c, 20).

U nominativu jednine posvjedočeni su oblici svih triju rodova. U muškome su rodu potvrđeni jednostavni i složeni oblici: *uč(e)n(i)kъ ta znaemъ bē arhierēû* (84c, 20); *bihi vsi vkupъ simunъ p(e)t(a)rъ i toma naricaemi bliznacъ* (101b, 25). U srednjem rodu dolaze samo složeni oblici: *ako sēno pol'sko d(b)n(b)s budučeē · a ūtri v pečъ vmetaemoe* (125b, 27); *i ne vidēaše · k(a)ko istina e(stъ) · bivaemoe anġ(e)lomъ* (167a, 26). U nominativu jednine ženskoga roda potvrđeni su samo jednostavni oblici: *tača že simunova bē · održima og'nemъ lŭtimъ* (46d, 11); *ka e(stъ) ino skazaema* (51a, 14); *Žr'tva n(a)sъ m(o)l(imъ) te g(ospod)i imeni tvoemu svečaema da očistitъ ... n(a)sъ* (118c, 12). Složeni je oblik u ženskome rodu posvjedočen u vokativu, koji se tvorbeno ne razlikuje od nominativa: *zaklinaû te tvari svečaemaê v' ime b(og)a troičnago v(b)s(e)m(o)gučago* (231d, 24–25).

U genitivu jednine posvjedočeni su samo složeni oblici muškoga i ženskoga roda. U muškome rodu dolazi očekivani nastavak složene promjene *-ago*: *pri nogu ūnoše etera naricaemago savla* (11a, 13); *og'nemъ iskusimago* (155d, 31). U ženskome su rodu posvjedočena dva primjera, oba u tekstu rituala. I u jednome i u drugome posvjedočen je nastavak *-oe*: *B(ož)e nepremogomoe sili početitelû i nepobēdimoe vlasti c(ēsa)ru* (233d, 5–6). Taj se nastavak katkada pojavljuje i u drugim hrvatskoglagoljskim liturgijskim tekstovima umjesto starocrkvenoslavenskoga nastavka *-ie* (usp. MIHALJEVIĆ 2005: 286; 2009: 327). Primjerice, Josip TANDARIĆ (1983: 76) zabilježio ga je i u drugim hrvatskoglagoljskim ritualnim tekstovima (pored staroga nastavka *-ie*).

Dativ je vrlo rijetko posvjedočen. U srednjem je rodu potvrđen samo jedan složeni oblik: *petarъ po nemъ idiše da viditъ končinu tvorimomu* (70d, 26). Pronađena je i jedna potvrda za ženski rod: *i se m(ē)s(e)cъ · ē · (= 6) estъ nei naricaemi neplodnê* (4a, 23). U potvrđenome bismo obliku ženskoga roda očekivali oblik *naricaemê* budući da se radi o tvrdoj jednostavnoj promjeni. Nastavak *-i* stoga je moguće objasniti dvojako: preuzimanjem dativnoga nastavka iz meke promjene ili već više puta spomenutom pisarovom nedosljednošću u bilježenju *jata*.

U akuzativu jednine muškoga roda jasno je signirana opreka po živosti: *i prišadъ vseli se v gradъ naricaemi nazarat'* (15c, 2); *izbavite obidimago* (54b, 20); *hočete da otpuču v(a)mъ varavu li ili i(su)sa naricaemago h(rъst)a*

(71c, 28). U ženskom i srednjem rodu potvrđeni su i jednostavni i složeni oblici: *pride š nimi i(su)sъ va v(ъ)sъ · naricaemuû fet'simaniû* (70b, 22); *i prišad'se na mēsto naricaemoe gol'gota* (72a, 6); *v nevidimu lûb(ъ)vъ vshitimmo se* (137a, 23); *v naslêdie neis<t>lên'noe i neskrvn'noe i neuvêdaemoe shranimoe v(a)mъ n(a) n(e)b(e)sihъ* (155d, 20–21); *da veličьstvo nevidimo sabludetъ* (234c, 14).

U lokativu jednine posvjedočen je tek jedan primjer ženskoga roda jednostavne promjene: *v kupinê gorimê* (235a, 21).

Samo dva primjera, ali u muškome rodu, posvjedočena su u instrumentalu jednine: *da k(a)ko sviče sie svêtl(o)sti ognemъ vidimimъ važ'gani noč'nie t'mi otgonet' · t(a)ko sr(ъdb)ca n(a)ša ognemъ nevidimimъ* (153b, 10–13).

U množini su potvrđeni oblici nominativa, genitiva, akuzativa i instrumentalu. U nominativu su potvrđeni samo oblici muškoga roda: *sudimi že ot g(ospod)a kažem'se · da ne s miromъ simъ osudim'se* (81a, 20); *budete nenavidimi vsimi č(lovê)ki imene moego cičъ* (192c, 16); *vi bo este k(a)ko grobi nevidomi* (201c, 31).

U genitivu su potvrđeni samo složeni oblici ženskoga i srednjega roda, i to s očekivanim nastavkom *-ihъ*: *i riči pr(o)r(o)časkihъ čtemihъ po vse s(o)b(o)ti* (100c, 5); *vêruû v' edinoga b(og)a · o(tъ)ca v(ъ)s(e)m(o)gučega tvorca n(e)bu i z(e)mli · vidimihъ vsihъ i nevidimihъ* (240c, 3–4).

Razmjerno su dobro posvjedočeni akuzativni oblici. U muškome su rodu potvrđeni samo složeni oblici: *nepriêtele vidimie i nevidimie otpudi telesnoe želenie otrini* (223c, 2). U ženskom i srednjem, pak, dolaze i jednostavni i složeni oblici. Srednji rod: *vsa ka <dvižima> sutъ iz'vedi s t(o)boû* (92b, 26); *da v(ъ)sъ m(i)rъ uteg'netъ viditi pod'ražana v'z'nosima i vet'ha ob'navlaema* (92c, 11–12); *zane zaziraetъ n(a)sъ sr(ъdb)ce · kol'mi pače boli b(og)ъ sr(ъdb)ca vašego videi vsa · vidimaê i nevidimaê* (118b, 3–4); *egda uzrite vsa siê bivaema* (135c, 3). Ženski rod: *idi v stagni naricaemie pravie* (151d, 29); *Primi m(o)l(imъ) te g(ospod)i žr'ivi t(e)bê požiraemi* (170a, 22).

Posvjedočeno je i nekoliko instrumentalnih oblika, i to samo u ženskom rodu: *Podai prosimъ v(ъ)s(e)m(o)gi b(ož)e · m(i)l(o)sr(ъ)di da ki vidimimi tainami priêhomъ nevidimimi naslêdovali bihomъ* (109b, 5–6); *pred'dvar'mi cr(ъ)k(ъ)venimi rekomimi krasnimi* (166b, 3).

Dvojinski oblici nisu posvjedočeni.

7.3. Prvi aktivni particip preterita

U starocrkvenoslavenskome jeziku prvi aktivni particip preterita tvorio se dodavanjem na infinitivnu osnovu sufiksa -ѣш- (< *-ŭs-; ako je infinitivna osnova završavala na suglasnik ili na sufiksarno -i) ili -ѣш⁷¹ (< *-uŭs-; ako je infinitivna osnova završavala na samoglasnik drukčiji od i).⁷² Završno je *-s u nominativu otpadalo, a *-ŭ- prelaskom kvantitete u kvalitetu davalo nastavak svojstven nominativu jednine muškoga i srednjega roda -ѣ. Kod glagola s infinitivnom osnovom na -i, za koje smo rekli da su prvi aktivni particip preterita tvorili pomoću sufiksa -ѣш-, pojavljuje se već u kanonskim starocrkvenoslavenskim spomenicima i drugi način tvorbe⁷³ (pomoću sufiksa -ѣш-), koji je nastao analogijom prema drugim glagolima s infinitivnom osnovom na samoglasnik. U *Hrvojevu se misalu* čuvaju stariji, kraći oblici: *obrač'se* (11d, 25–26), *priklon'se se* (24a, 13), *pristupalb* (28d, 20), *otstupalb* (70b, 29), *ostavl'se* (70d, 20), *vkuš'* (72a, 9), no razmjerno su često, češće nego u paralelnim misalima, posvjedočeni i noviji, mlađi oblici na -ivъ: *govorivъ* (15a, 4), *otgovorivъ* (21b, 12), *stvoriv'si* (91b, 6), *isproshivъ* (165a, 12), *otpuštivъ* (168d, 5), *priklučiv'su se* (178a, 14). Svi navedeni mlađi oblici, osim oblika *govorivъ* i *otgovorivъ*, koji predstavljaju mlađe leksičke varijante, na mjestu kojih u drugim tekstovima dolaze glagoli *glagolati* i *otvečati*, razlikuju se od oblika posvjedočenih u paralelnim misalima koji imaju oblike *stvor'si*, *isproš'*, *otpuč'*, *priklučšu se*. Stariji oblici prevladava-

⁷¹ Alfred Bammesberger misli da je nastavačno -v- ostatak odbačenoga alomorfnoг sufiksa *-wos- (usp. MIHALJEVIĆ 2014: 176). Većina istraživača odbacuje Bammesbergerovo rješenje i prednost daje tradicionalnomu tumačenju prema kojemu je -v- proteza unesena između dvaju samoglasnika da bi se izbjegao zijev (usp. AITZETMÜLLER 1991: 242).

⁷² U nominativu ženskoga roda -š- je nastalo pravilom ruki i palatalizacijom. Naime, na sufiks *-ŭs- dodavao se nastavak *-i. Sufiksarno se *-s- na taj način našlo iza *-ŭ-, a ispred -i pa je prema pravilu ruki prešlo u h koje je potom palatalizacijom dalo š: *nēs-ŭs-i > *nēsŭhi > nēsšī (usp. MIHALJEVIĆ 2014: 177). U svim ostalim oblicima sufiksu *-ŭs- dodaje se derivacijski sufiks -j- koji u dodiru sa sufiksarnim *-s- prelazi u š: *nēs-ŭs-j-ā > nēsšā. SELIŠČEV (1952: 191) i REMNĚVA (2004: 288–289) i nominativ jednine ženskoga roda objašnjavaju pomoću derivacijskoga sufiksa -j- koji se sa sufiksarnim *-s- stapa u glas š: *nēs-ŭs-j-i > nēsš'i (*sj > š', *ŭ > ѣ).

⁷³ Taj je način tvorbe prevladao samo u *Suprasalsjkome zborniku*, dok se u ostalim kanonskim spomenicima pojavljuje tek sporadično. U *Savinioj su knjizi* zabilježena samo dva primjera, u *Marijinskome evanđelju* samo jedan, dok u *Kločevu glagoljašu*, *Sinajskome psaltiru* i *Assemanijevu evanđelju* drugi način tvorbe nije uopće posvjedočen (usp. REMNĚVA 2004: 287–288).

ju i u hrvatskoglagoljskim fragmentima iz 12. i 13. st. (usp. MIHALJEVIĆ 2008: 344), a dobro se čuvaju i u hrvatskoglagoljskim tiskanim brevijarima premda ondje »ima potvrda i novijega, mlađeg načina tvorbe na *-ivъ*« (JURČEVIĆ 2002: 184). Mlađi način tvorbe prevladava u mnogo mlađem Kožičićevu *Misalu hruackome* (usp. CEKOVIĆ; SANKOVIĆ; ŽAGAR 2010: 159). Što se tiče liturgijskih tekstova nižega ceremonijalnog karaktera i neliturgijskih i pravnih tekstova, mlađi su oblici u potpunosti prevladali u primorskim lekcionarima iz 15. st. (usp. REŠETAR 1898.b: 173), a sudeći prema primjerima koje Dragica MALIĆ (1972: 173–174), Stjepan DAMJANOVIĆ (2008: 114) i Boris KUZMIĆ (2009: 431) donose u svojim radovima, isto se može reći i za neliturgijske glagoljske tekstove odnosno za pravne spomenike.

Kao i u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima, glagoli koji u infinitivu imaju *rě* nastalo metatezom likvida od *er* (*mrěti* < *merti*, *prostrěti* < *prosterti*) u prvome aktivnom participu preterita imaju alterniranu osnovu: *umr* 'v'ša (56b, 28), *prostarъ* (168d, 27). Glagol *iti* i njegove izvedenice tvore ovaj particip od osnove *šъd-*: *v'šad'se* (16b, 11–12), *iz'shad'si* (32b, 22), *šadъ* (70c, 7), a glagol *ěti* i njegove izvedenice *priěti* i *poěti* od osnove *-ěm-*: *priěm'se* (7b, 27), *ěm'se* (22b, 22), *priěmъ* (70a, 26), *poěmъ* (70b, 25). Kod glagola treće infinitivne vrste nosni je sufiks u starocrkvenoslavenskome jeziku u prvome aktivnom participu preterita ispadao ako je pred njim stajao korijenski suglasnik, a čuvao se ako je pred njim stajao korijenski samoglasnik (usp. REMNĚVA 2004: 288). U *Hrvojevu* je *misalu* posvjedočeno malo participskih oblika glagola treće infinitivne vrste, no oni uglavnom slijede spomenuto pravilo. Tako glagoli *podvignuti*, *vzdvignuti* i *pogibnuti* oblike prvoga aktivnoga participa preterita tvore bez sufiksa *-nu-*, dok je u participskim oblicima glagola *preminuti* i *minuti* taj sufiks prisutan: *podvig'se* (9b, 28), *vzdvig'si* (43b, 7), *pogib'suû* (118a, 14), *preminuv'sihъ* (140c, 9), *minuv'see* (165c, 11). Iznimkama bi se mogli smatrati glagoli *vskrsnuti* i *vskliknuti* koji u prvome aktivnome participu preterita imaju sufiks *-nu-* premda im korijen završava na suglasnik: *vskliknuv'se* (11a, 5), *v'skrsnuv'sa* (98d, 5).

Prvi aktivni particip preterita izvorno je služio za označavanje perfektivnoga stanja, proizišla iz prethodno završene radnje, koje je bilo istodobno s glavnom radnjom. Prvobitnu je funkciju u starocrkvenoslavenskome jeziku

ovaj particip sačuvao u atributivnoj (Supr. 444, 10 ...*umьrьša bojeťsę*) i predikativnoj uporabi (Ass. Mt. 2,2, *къде jestь роџдеи сę цѣсарь Іудеискъ*).⁷⁴ S vremenom je, međutim, došlo do sintaktičkoga pomaka pa je perfektivni particip počeo označavati prijevremenost zavisne radnje u odnosu na glavnu. U toj je funkciji posvjedočen i u *Hrvojevu misalu*: vidiv'še *zvězdu vzradovaše se* (16b, 9–10); *po<i>metь sa sobou̯ .ẓ̌. (= 7) d(u)h' goršihь sebe . i v'šad'še živuť tu* (31c, 32); *sazijû gradi zapustiv'šee* (126b, 9–10).

Jednako kao i aktivni particip prezenta, i prvi je aktivni particip preterita mogao imati priložno i pridjevsko značenje. Ipak, za razliku od aktivnoga participa prezenta u *Hrvojevu* je *misalu* ovaj particip češće potvrđen kao prilog: *sega vidiv' p(e)t(a)rь i r(e)če kь i(su)su* (12a, 1); *dokolê prišad'ši sta svrhu kadê bē otroče* (16b, 8); vidiv'še *zvězdu vzradovaše se* (16b, 9–10); *onь otgovoriь i r(e)če k' edinomu ihь* (21b, 12); *vzriv' vidi i(su)sa greduča* (148a, 25); otvečav'ši *mati ego r(e)če* (165a, 5); *i(su)sь slišavь r(e)če imь* (181d, 8); *i v'šad'še v domь obrētu otroče* (16b, 11–12). Pronađene su, međutim, i potvrde prvoga aktivnog participa preterita u pridjevskoj službi: *iznošahu umr'v'ša edinočedago s(i)na materi svoei* (56b, 28); *ov'cu mou pogib'suû* (118a, 14); *činь mise prie* minuv'šee *n(e)d(ê)le* (165c, 11).

Razmjerno često prvi aktivni particip preterita u *Hrvojevu misalu* dolazi u imeničkoj službi, tj. pojavljuje se sam, bez imenice: *i govorahu iûdêi . is'cêliv'šumu* (33b, 20); *razvrzi se . ne boliv'šiê* (51a, 26); *zberite iz'biv'šee ot kruhь* (51c, 20); *rêše prozriv'šumu* (54d, 28); *i sl(a)vu vidihь v'skrsnuv'ša* (98d, 5).

U nominativu jednine muškoga roda potvrđeni su završetci *-b* (kod glagola s infinitivnom osnovom na suglasnik) i *-vь* (kod glagola s infinitivnom osnovom na samoglasnik): *b(la)ž(e)nь e(stb) r(a)bь ta koga prišadь g(ospod)ь obrêčety bdeča* (14c, 23–24); *i prišadь vseli se v gradь naricaemi nazarat'* (15c, 1); slišavь *irudь c(êsa)rь* (16a, 14); otvečavь *sat'nikь i r(e)če* (26a, 23); *siê vsa damь t(e)bi . ako padь pokloniši mi se* (29a, 10); *tъgda vidivь iûda predav'i <ego> . k(a)ko osudiše ga na semrť raskaêv' se vzrati .ẓ̌. (= 30) srebrnikь* (71b, 19–22). U muškome su rodu posvjedočeni i složeni oblici: *tъgda vidivь iûda predav'i <ego>* (71b, 20); *da k(a)ko vidih' ego da poslav'i me krstiti va vodê ta mi r(e)če* (230b, 27). O navedenim oblicima u slavističkoj literaturi postoje dva oprečna mišljenja. Naime, neki su istra-

⁷⁴ Primjeri su uzeti iz AITZETMÜLLER 1991: 243.

živači participske oblike ovoga tipa objašnjavali kao ostatke stare grafije za *jeri* (usp. SVANE 1965: 81). Drukčijega je mišljenja Milan MIHALJEVIĆ (1991: 57) koji ističe da se takav način zapisivanja najčešće javlja tamo gdje je izgovorno skupina *j + i*. U prilog svojoj tvrdnji MIHALJEVIĆ (1991: 57) kaže da je »ta pojava sporadična (rezultat pogreške) i ne postoji slaganje među različitim kodeksima«. I u srednjem su rodu potvrđeni i jednostavni i složeni oblici: *sême e(stb) sl(o)vo b(o)žie ... a pad'see v trn'i si sutb ki* (22c, 28); *i vstav'se vse množastvo privedoš ga k pilatu* (79b, 13); *vidiv že sat'nikb biv'see* (80b, 12); *ače zrno p'senično pad'see na z(e)mli* (195c, 9). U ženskome rodu u jednostavnoj promjeni dolaze završetci *-bši/-vbši*, a u složenoj *-bšiê/-vbšiê*: *i siê zamatoriv'siê v d(b)nehb svoihb* (14a, 20); *i živ'si prie s mužemb svoimb* (14a, 21); *i se žena hananeiska iz'shad'si v putêhb* (32b, 22); *ona prišad'si pokloni se emu* (32b, 31); *vzdvig'si gl(a)sb žena ete-ra* (43b, 7); *ona obrač'si se r(e)če emu* (102c, 15); *žena i d(ê)va ne poseg'siê pečet'se* (208c, 13). Jedan je složeni oblik posvjedočen u vokativu, koji se morfološki ne razlikuje od nominativa: *razvrzi se · ne boliv'siê* (51a, 26).

U genitivu jednine muškoga roda potvrđeni su jednostavni i složeni oblici: *stvor'sago n(e)bo i z(e)mlû* (12c, 20–21); *moe brašno e(stb) da stvoru volû poslav'sago me o(tb)ca* (48c, 8); *moe učenje nêstb moe · da poslav'sago me* (53b, 20); *i sl(a)vu vidihb v'skrsnuv'sa* (98d, 5). U ženskome su rodu posvjedočeni samo oblici složene promjene: *ki č(lovê)kb ot v(a)sb imêe · ř · (= 100) ovacb · i ače pogubitb ed'nu ot nihb ... i idetb v slêdb pogib'see* (119a, 8); *činb mise prie minuv'see n(e)d(ê)le* (165c, 11).

I u dativu jednine muškoga roda potvrđeni su jednostavni i složeni oblici: *umr'v'su irudu* (15b, 17); *podobno estb c(êsa)r(b)stvo n(e)b(e)skoe č(lovê)-ku siêv'su dobroe sême* (20b, 11); *i govorahu iûdêi · is'cêliv'sumu* (33b, 20); *rêše prozriv'sumu* (54d, 28); *sed'su emu pristupiše k nemu uč(e)n(i)ci ego* (200b, 19). U srednjem su rodu posvjedočeni samo oblici jednostavne promjene: *i ne dostav'su vinu* (18c, 6–7); *pridu k'grobu vsiêv'su sln'cu ûre* (98d, 17); *ûtru že biv'su sta i(su)sb pri krai mora* (101b, 31). U ženskome rodu dolazi nastavak *-i* koji se može smatrati ili izvornim nastavkom jednostavne ili stegnutim nastavkom složene promjene: *êval'si se zvêzdi* (16a, 29); *obručeni biv'si mat(e)ri is(uso)vi* (235c, 7).

U akuzativu muškoga roda pojavljuju se jednostavni i složeni oblici: *i mnêsta ga v družini biv'sa* (17b, 9); *elika slišahom'te stvor'sa v kaper'naumê*

(44b, 5); *stvorite gl(a)sъ hv(a)li ego* · polož'šago *d(u)šu moû v životъ* · *i ne dav'šago v smetenie nogu moeû* (55b, 30–32); *iznošahu umr'v'ša edinočedago s(i)na materi svoei* (56b, 28); *izb(a)vitela n(a)šego n(a) n(e)b(e)sa vzašad'ša* (108c, 7). I u ženskome su rodu posvjedočeni jednostavni i složeni oblici: *ki bi za eteru kramolu biv'šuû v gradu i za ubiistvo vrženъ* (79c, 30); *muku priêm'šu za nasъ* (103a, 12); *ov'cu moû pogib'šuû* (118a, 14). U srednjem je rodu posvjedočen samo jedan jednostavni i jedan složeni oblik: *i mi ûre v(a)mъ bl(a)govêčaeмъ* · *obêtovaniê* biv'šee *k'o(tъ)cem'* (100c, 17); *i êdъ pred' nimi ostav'se da imъ* (100d, 15). U prvom je primjeru očigledna nesročnost u broju između imenice i participa. Imenica *obêtovaniê* u akuzativu je množine pa bismo očekivali participski oblik *biv'šaê*. Vjerojatnije je, međutim, pretpostaviti da je participski oblik ispravan te da je pisar greškom upotrijebio imenicu u akuzativu množine budući da svi paralelni misali na tome mjestu imaju jedninu. Drugi primjer također pokazuje razliku u odnosu na paralelne misale u kojima, umjesto jedninskoga, dolazi množinski oblik srednjega roda *ostavšaê*.

Lokativni su oblici vrlo rijetko posvjedočeni. Pronađena su samo dva oblika složene promjene, i to jedan srednjega roda i jedan muškoga roda: *ti i čeda tvoê živite* o ostav'semъ (45a, 1); *r(e)če d(u)hъ s(ve)ti usti d(a)v(i)d(o)-vimi* · *o iûdê* biv'sem' *vojъ êм'še<mъ> i(su)sa* (156b, 18). Nastavak *-emъ*, kako je već istaknuto, ne odgovara ni jednostavnomu ni složenomu starocrkvenoslavenskom obliku i najvjerojatnije je preuzet iz meke zamjениčke promjene (usp. SUDEC 2008: 522).

U nominativu množine muškoga roda posvjedočeni su i jednostavni i složeni oblici: *i po<i>metъ sa soboû ·ẓ̌ (= 7) d(u)h'goršihъ sebe* · *i v'šad'se živutъ tu* (31c, 32); *i splet'se trnovъ vên(b)cb položiše ma gl(a)vu ego* (71d, 23); *vi este* prebiv'sei *sa mnoû* (170d, 3); *kako vi šad'sei po mnê* (192c, 26). U muškome je rodu posvjedočen i posve neočekivani nastavak *-ee*: *živučei bo v'er(u)s(o)l(i)mê kn(e)zi ne znaûče g(ospod)a i(su)sa* · *i riči pr(o)r(o)-časkihъ čtemihъ po vse s(o)b(o)ti suj'šee skon'čase* (100c, 5–6). Na paralelnome se mjestu u *Illirico 4* i *Ročkome misalu* pojavljuje očekivani jednostavni oblik *sužd'se*, a u *Novakovu misalu* očekivani složeni oblik *sužd'sei* pa je u *Hrvojevu misalu* najvjerojatnije riječ o pogrešci pisara. Ženski je rod zastupljen samo jednim primjerom: *stoêhu vsi znani ego* · *izdaleča zreče sih'* · *i ženi* prišad'see (80b, 19).

U genitivu množine potvrđeni su oblici muškoga i srednjega roda. I u jednima i u drugima dolazi nastavak složene promjene *-ihъ*: *mnozi ot iûdêi prišad'sihъ* (58a, 31); *iz'b(a)vi n(a)sъ m(o)l(imъ) te g(ospod)i ot v(b)sêhъ zalъ* preminuv'sihъ (88c, 6); *Izb(a)vi n(a)sъ m(o)l(imъ) te g(ospod)i · ot vsihъ zalъ* preminuv'sihъ (140c, 9); *ot sa(ša)d'sih' se s nami m(u)žb* (156c, 1).

U dativu množine muškoga roda posvjedočeni su uglavnom složeni oblici: *K(b)gda bê i(su)sъ ·b̃·ī· (= 12) lêti imêe v'shad'simъ imъ · v'er(u)s(o)-l(i)mъ po obiçaû d(b)ne prazdnika i skon'čav'simъ im' prazdnikъ* (17b, 3); *sašad'sim' se narodomъ mnogimъ* (22b, 26); *pov(ê)lê i(su)sъ uč(e)nikomъ svoimъ vniti v korabalъ i prešad'simъ čekati* (168d, 2). Posvjedočen je samo jedan jednostavni oblik: *r(e)če d(u)hъ s(ve)ti usti d(a)v(i)d(o)vimi · o iûdê biv'sem' vojb̃ êm'se<mъ> i(su)sa* (156b, 18). Zanimljivo je da je u muškome rodu potvrđen i oblik s nastavkom *-imi* koji je inače svojstven instrumentalu složene promjene: *i vidinъ bis(i) po mnogie d(b)ni · i v'shad'simi š nim' ot galilêe v er(u)s(o)l(i)mъ* (100c, 13). U paralelnim misalima na tome mjestu dolaze očekivani oblici dativa množine, i to jednostavni oblik *v's'dšem* u *Illirico 4* i *Novakovu misalu*, a složeni oblik *všad'simъ* u *Ročkome misalu*. Ženski je rod zastupljen tek dvama primjerima: *kъ ovcamъ pogib'simъ* (32b, 30); *ne om'čiv'sim' se nogamъ* (89c, 7).

U akuzativu množine posvjedočeni su samo oblici složene promjene muškoga i srednjega roda: *zberite iz'biv'see ot kruhъ* (51c, 20); *čto me v'prašaeši v'prosi slišav'see čto govorihъ imъ* (84d, 6); *sazijû gradi zapustiv'see* (126b, 9–10); *vidêv'se klevreti ego biv'saê* (133b, 15); *vzvêstiše g(ospod)u svoemu vsa bivšaê* (133b, 17).

Lokativni su oblici, kao i u jednini, vrlo slabo posvjedočeni. Pronađena su samo dva oblika srednjega roda: *v'zveselih' se o rek'sih' mnê* (2b, 18; 50d, 30–31); *i ta govorahota meû soboû priklûč'sih' se o isusê* (99d, 18).

U dvojini su potvrđeni samo nominativni, genitivni i dativni oblici, i to samo u muškome rodu. Nominativ: *šad'sa v'zvêstita iv(a)nu* (2b, 26); *ne obret'sa ga · vratista se* (17b, 12); *ostavl'sa moisêi i êrunъ vse množastvo* (47b, 18); *šad'sa oba padosta nicъ na z(e)mlû* (47b, 21); *tada vstav'sa ta d'va star'ca* (49b, 19); *ona ostavl'sa mriže i korabalъ* (149b, 9); *i oba zamatoriv'sa d(b)nehъ svoihъ* (164b, 2). Genitiv: *edin ot oboû slišav'seû ot iv(a)na i šad'seû po nemъ* (148b, 7–8). Dativ: *bist' sablûd'sima ima d(b)nb*

prikladanъ (49b, 5); *i vzliž'sima ima v korabalъ presta vitarъ* (168d, 29–30). Kao i u aktivnome participu prezenta, dvojina se redovito rabi kada je riječ o dvjema osobama, stvarima ili pojavama. Tek je u jednome primjeru, umjesto očekivanoga dvojinskog oblika, potvrđen množinski oblik: *pride m(a)riê m(a)gd(a)lina i dr(u)ga m(a)riê viditi grobъ ... otgovori an'j(e)lъ . i r(e)če žen(a)mъ ... i skoro šad'se r'c(ê)te uč(e)n(i)komъ ego* (97b, 27). Na paralelnome mjestu u *Illirico* 4 dolazi očekivani dvojinski oblik *šbdši*.

7.4. Drugi aktivni particip preterita

U starocrkvenoslavenskome jeziku drugi se aktivni particip preterita dobivao dodavanjem sufiksa *-l-* i oznaka za rod i broj na infinitivnu osnovu (npr. *znati*: *zna-l-ъ*, *zna-l-a*, *zna-l-o* itd.) (usp. DAMJANOVIĆ 2005: 142). Isti je način tvorbe funkcionalan i u *Hrvojevu misalu* u kojem je drugi aktivni particip preterita potvrđen samo kao sastavni dio složenih glagolskih oblika (perfekta, pluskvamperfekta, kondicionala i futura drugoga).⁷⁵

U *Misalu* su posvjedočeni samo nominativni oblici muškoga, ženskoga i srednjega roda, i to u svim trima rodovima. Jedninski su oblici, posebno oni muškoga roda, puno bolje posvjedočeni u odnosu na množinske: *ki boliti mogal' bi timi* (13b, 6–7); *vъ isp(o)v(ê)di imene tvoego uedinilъ esi* (101d, 22); *ki pospêhovaļ e(stъ) p(e)tru v'ap(usto)l'stvê . pospêhovaļ e(stъ) i mnê v narodêhъ* (168a, 13–14); *k daromъ prišla bi v(ê)č(ъ)nimъ* (11c, 27); *čto bila bi prit'ča siê* (22c, 12); *vêrovala esi* (32c, 7); *opustilo e(stъ)* (36b, 2).

Množina: *dari k' zraku lêpoti tvoee visoti n(e)b(e)skie priveli se bihom'* (15c, 26); *toboû pomagaûčimъ pobêdili bihomъ* (19c, 27); *da hv(a)li priêli bi ot č(lovê)kъ* (27b, 3); *tako da službe n(e)d(ê)l(ъ)ne izbivale bi* (16d, 12); *da čeladъ tvoê putemъ s(ъ)p(a)s(e)niê hodila bi* (163d, 26).

U dvojini su posvjedočena samo dva primjera muškoga roda: *svetila bi-sta se* (47c, 20); *stvorila bišeta* (50b, 23).

Glagoli s infinitivnom osnovom na *-t* ili *-d* pri tvorbi drugoga aktivnog

⁷⁵ Slavenski perifrastični oblici tvoreni pomoću ovoga participa zasigurno nisu naslijeđeni iz indoeuropskoga prajezika. Po svemu sudeći, oni su se razvili tek u praslavenskome razdoblju, što potvrđuje i stanje u baltičkim jezicima u kojima nisu potvrđeni primjeri odglagolskih *l*-tvorbi u perifrastičnoj uporabi. U istočnoslavenskim su jezicima *l*-participi preuzeli ulogu finitnih glagola, dok su se u poljskom perfektu spojili s oblicima glagola *być* u sintetički oblik Usp. ARUMAA 1985: 341.

participa preterita gube taj suglasnik: *prišla*⁷⁶ (11c, 27), *priveli se* (15c, 26), *izaš'li* (43c, 20), *êlb* (64a, 11), *pal'se* (127b, 16), *prišli* (200d, 18). Glagoli druge prezentske vrste čiji korijen završava na suglasnik u pravilu gube u drugome aktivnom participu preterita sufiks *-nu-*: *utegli* (1b, 16), *vikli* (10d, 6), *posah'lo* (92b, 19). Izuzetak predstavlja tek *l*-particip glagola *prikosnuti se* koji čuva *-nu-*: *prikosnul<i> se* (28a, 13).

L-participima glagola *mrêti* i *žrêti* i njihovim izvedenicama svojstvena je, kao i u kanonskome starocrkvenoslavenskom prijevojna praznina u osnovi: *požrli* (150a, 20), *umrlb* (214d, 31). Glagol *čisti* potvrđen je samo u množini i ima očekivani oblik *čli* (30c, 29).

7.5. Pasivni particip preterita

U kanonskome starocrkvenoslavenskom osnova pasivnoga participa preterita dobivala se dodavanjem sufiksa *-t-*, *-n-* ili *-en-* na infinitivnu osnovu. Na tako dobivenu osnovu dodavali su se još gramatički morfemi za rod: *-ъ/-a/-o*. Pomoću sufiksa *-t*⁷⁷ pasivni su particip preterita tvorili glagoli čija infinitivna osnova završava korijenskim samoglasnikom (*bi-ti – bitъ*; *pê-ti – pêтъ*). Sufiks *-n*⁷⁸ dobivali su glagoli kojima je infinitivna osnova završavala na *-a* ili na *-ê* (*zъva-ti – zvanъ*; *vidê-ti – vidênъ*). Sufiks *-en-* upotrebljavao se pri tvorbi pasivnoga participa preterita glagola s infinitivnom osnovom na suglasnik (*nesti – nesenъ*), na *-i*⁷⁹ (*nosi-ti – noš-enъ*) ili na *-y*⁸⁰ (*zaby-ti – zabъvenъ*) (usp. DAMJANOVIĆ 2005: 143).

U *Hrvojevu se misalu* poštuju starocrkvenoslavenski tvorbeni obrasci. Kod rijetko potvrđenih glagola kojima infinitivna osnova završava korijen-

⁷⁶ Glagol *iti* i njegove izvedenice drugi aktivni particip preterita tvore od osnove *šbd-*.

⁷⁷ Sufiks **-to* sačuvali su svi indoeuropski jezici, osim anatolijskih i toharskih (usp. SZEMERENYI 1990: 323). U najstarije se vrijeme sufiks dodavao na nulti prijevojni stupanj korijena te nije imao participsku funkciju niti pasivno značenje.

⁷⁸ Sufiks **-no* zasigurno je naslijeđen iz indoeuropskoga prajezika. Osim u slavenskim jezicima, dobro je zastupljen u indoiranskim i germanskim jezicima, dok je u grčkom i latinskom izgubio participsku funkciju. Vrlo su rijetke njegove potvrde u baltičkim jezicima i albanskome, dok u hetitskome i toharskim jezicima nije uopće potvrđen. Usp. MIHALJEVIĆ 2014: 182.

⁷⁹ Kod glagola čija infinitivna osnova završava na *-i* dolazilo je do jotacije.

⁸⁰ Glagoli s infinitivnom osnovom na *-y* ispred sufiksalnoga morfema *-en-* dobivali su umetak *-ъv*. Suglasnik *v* u ovom je slučaju teško tumačiti težnjom da se ukloni zijeve budući da se ispred prednjega samoglasnika očekuje protetski suglasnik *j*. Veća je vjerojatnost da se **-û* pred sufiksom *-enъ* rascijepilo na *-ъv* (usp. MIHALJEVIĆ 2014: 182).

skim samoglasnikom redovito se za tvorbu oblika pasivnoga participia preterita rabi sufix -*t-*: *povity* (8c, 25), *prolitaê* (11b, 6), *propetomu* (85d, 29), *izlita* (157c, 16), *viprostrta* (191d, 11). Iznimku u odnosu na starocrkvenoslavensko stanje predstavljaju glagoli *odêti* i *biti* kod kojih su u *Hrvojevu misalu* potvrđeni participski oblici *odiveni* (169b, 23), odnosno *b'eny* (21d, 16) s tim da je potonji, uz oblik tvoren pomoću sufixa -*t-*, posvjedočen već u kanonskim tekstovima (usp. DAMJANOVIĆ 2005: 144–145). U glagola s infinitivnom osnovom -*i* redovito pri tvorbi oblika ovoga participia dolazi do jotacije: *rojeno* (7d, 27), *prokaženoga* (69d, 11), *v'zlûblenom* (94b, 18), *oslablenomu* (114a, 31), *prêukrašena* (150c, 13), *poraženo* (182d, 26). Oni glagoli, pak, kod kojih je *i* postalo od starocrkvenoslavenskoga *jery* dobivaju poseban sufix -*by-*: *zab'veny* (20d, 22), *iz'miveny* (81b, 27), *skrve<nu>* (152d, 3).

Funkcija koju su u slavenskim jezicima preuzeli *no/to*-participi bila je uvjetovana dvjema bitnim činjenicama u glagolskom sustavu: 1) slavenski jezici nisu razvili prepoznatljiv način tvorbe pasivnih oblika i 2) u slavenskim je jezicima sufix **-lo-* > *-l-*, koji se rabio za tvorbu glagolskih pridjeva s preteritnim značenjem, već u najstarijim spomenicima postao dijelom perifrastične perfektne konstrukcije. Zbog toga su participi na **-no/*-to* u slavenskim jezicima već u samim počecima izgubili mogućnost tvorbe perfekta⁸¹ te su preuzeli funkciju izricanja preteritne pasivne radnje (usp. MIHALJEVIĆ 2014: 182). U toj je ulozi pasivni particip preterita dobro posvjedočen i u *Hrvojevu misalu*: poslani *bihu* (3a, 17); *po mnê pridety m(u)žby ki prije mene stvoreny est'* (17d, 8); *slišaste š'to r(e)čeno esty starimy* (27a, 5); pisano *bo e(sty)* (28d, 31); *ni k'edinoi poslanby bis(i)* (44b, 16).

Osim kao dio pasivne konstrukcije, pasivni je particip preterita potvrđen i u pridjevskoj službi: *i ta v(a)ma pokažety gor'nicu veliû* · postelanu (78a, 9); *ûnacъ moi upiteni* · *i upitenaê moê iskolena* (131d, 17); *uzrite n(e)-bo otvrsto* (148c, 6). Pasivni je particip preterita mogao doći i u imeničkoj službi, tj. mogao je biti upotrijebljen sam, bez imenice: *slipi videt' hromi hodety* · *prokaženi očičau't'se* (2b, 29); *vsī slišeče čudiše se o r(e)čenihy ot pastirby k nimy* (9c, 2); *mnozi sut' zvani a malo izbranihy* (21b, 23); *B(ož)e ki*

⁸¹ Makedonske, polapske i kašupske perifrastične perfektne konstrukcije s pasivnim participom preterita treba pripisati utjecaju susjednih neslavenskih jezika. Usp. ARUMAA 1985: 337.

smêrenimъ ugodanъ priklnaeši uho tvoee (24b, 7).

Osim toga, pasivni particip preterita u slavenskim jezicima služi i kao osnova za tvorbu glagolskih imenica, koje se iz njega izvode pomoću zbirnoga i apstraktnoga sufiksa *-bje*. Potvrde za to nalazimo i u *Hrvojevu misalu*: *trpênie* (2a, 17), *utêšenie* (2b, 17), *s(b)p(a)s(e)nie* (28d, 13), *iscêlen'e* (32c, 15), *raspetie* (69d, 2), *iscêlenie* (185d, 1), *bl(agoslove)nie* (186d, 11).

U nominativu jednine potvrđeni su oblici svih triju rodova. U muškome su rodu posvjedočeni i jednostavni i složeni oblici, i to s očekivanim nastavcima *-b* odnosno *-i*: *ki prije nar(e)čenъ e(stb)* (7c, 24); *Podai m(o)l(imъ) te vsemogi b(ož)e da roeni d(b)n(b)sъ s(b)p(a)sitelъ mira* (10c, 23); *k(a)ko i samъ obdržanъ e(stb)* (13b, 9); *ûnacъ moi upiteni* (131d, 17); *nêst obrêtenъ podobanъ emu* (176a, 30); *i azъ ako vznesenъ budu* (182b, 28). U ženskome i srednjem rodu također su posvjedočeni oblici obiju promjena. Ženski rod: *krv'prav(b)d(b)naê* · *prolitaê na z(e)mlû* (11b, 6); *Prinesenaê žr'va* (39b, 5); *v rizah' pozlačenahъ odêna i prêukrašena* (150c, 13); *izlita e(stb) m(i)l(o)-stb* (157c, 16); *po porodi d(ê)voû nevrejena prebila esi* (179b, 11). Srednji rod: *š'to bo v nei rojeno e(stb)* (7d, 27); *tagda zbist'se r(e)čenoe* (12d, 23); *blagoslovenie želênoe* (35b, 25); *zêlo ukrêpleno e(stb) knežie ihъ* (148a, 21); *rojenoe ot plti pltъ e(stb)* · *a rojenoe ot duha d(u)hъ e(stb)* (159d, 18–19); *k(a)ko mur'ro izbranoe* (175b, 15); *poraženo bis(i) more* (182d, 26). Vrijedi izdvojiti tek složeni oblik ženskoga roda *vzdaniê* (22d, 11) u kojem je potvrđen neočekivani nastavak složene promjene *-iê*. Taj je nastavak u ženskom rodu jednine u hrvatskoglagoljskim fragmentima Milan MIHALJEVIĆ (2005: 285) zabilježio kod pridjeva *boži* i *veli*. U *Hrvojevu* se *misalu* vjerojatno radi o pogrešci pisara, jer se na istome mjestu u paralelnim misalima pojavljuju očekivani oblici na *-a*, odnosno *-aê*.

U genitivu jednine muškoga roda potvrđeni su i jednostavni i složeni oblici. U oblicima složene promjene uglavnom se pojavljuje starocrkvenoslavenski nastavak *-ago*: *i iz(dravi)la iz'branago moego* (5d, 18); *v'ime vzlûblenago s(i)na tvoego* (13d, 2). Pronađeno je, međutim, i nekoliko potvrda starohrvatskoga (čakavskoga) nastavka *-oga*: *simuna prokaženoga* (69d, 11), *têlo i krvъ* · *vzlûblenoga s(i)na tvoego* (81d, 15). Jednostavni su oblici mnogo slabije potvrđeni: *agapita m(u)č(eni)ka tvoego* utvrđena *pomočmi* (175d, 9). U srednjem je rodu zabilježen tek jedan jednostavni oblik: *kada vkusi arhitriklina vina ot vodi* stvorena (18d, 12).

Dativ muškoga i srednjega roda jednostavne promjene ima nastavak *-u*: *kto otvrze oči slipu* rojenu (55b, 15); *podobno e(stb) c(ěsa)r(b)stvo n(e)-b(e)skoe skroviču* skrve<nu> (152d, 3); *biti v'vr'ženu v'ėjeonu ogan'nuû* (183b, 10). Složenij je promjeni svojstven nastavak *-omu*: *s(i)nъ č(lověčb)-ski po* nar(e)čenomu *idetъ* (78b, 5); *i d'r'gomu* propetomu *š' nimъ* (85d, 29); *i dastъ ... iz(dravi)lû* v'zlûblenom u s'voemu (94b, 18); *i r(e)če* oslabeledenom u (114a, 31). U dativu jednine ženskoga roda posvjedočen je nastavak *-i* koji se može smatrati ili izvornim nastavkom jednostavne ili stegnutim nastavkom složene promjene: obručeni *biv'si mat(e)ri is(uso)vi* (235c, 7). Izgubljena se razlika, što je već istaknuto kod oblika aktivnoga participa prezenta, ponovno uspostavlja preuzimanjem nastavka *-ei* za složeni oblik iz meke zamjeničke promjene: *poslanъ bis(i) anj(e)lъ gabrielъ ... k' d(ê)vi* obručenei (3d, 25); *ti* prosl(a)vlenêi *družini* *preporučî* *usti ži<ti>* (163a, 16).

U akuzativu muškoga roda posvjedočeni su i jednostavni i složeni oblici. Među oblicima složene promjene pojavljuje se i starohrvatski (čakavski) nastavak *-oga*: *običai bi jemunu otpustiti lûd(e)mъ edinoga* svezanoga (71c, 20); *noseče v rukahъ s(i)na prije d(b)n'nice* rojenoga (154a, 24); *vimъ k(ako) i(su)sa ičete* propet'go (97b, 24). Češće su, međutim, posvjedočeni oblici jednostavne. Oni jasno pokazuju da je kategorija živosti u hrvatskome crkvenoslavenskome jeziku bila morfološki relevantna. Naime, kako je već istaknuto, ako je imenica imenovala nešto neživo, tada je akuzativni nastavak u jednostavnoj promjeni bio *-b*, a ako je, pak, imenovala nešto živo, tada je particip dolazio s nastavkom *-a*: *da česo izidoste viditi · č(lovê)ka li v mek'ki rizi* oblčena (2c, 7); *obrêčete ml(a)d(ê)n(b)cb povitъ ležečb v'êslehb* (8c, 25); *vidivъ vitarъ* protivанъ *vel'mi* (168d, 23); *B(ož)e ki b(la)-ž(e)n(a)go p(e)tra ap(usto)la tvoego ot uzb* otrêšena *i nevrêena otiti stvorilb esi* (171d, 24–25). U ženskome su i srednjem rodu također posvjedočeni jednostavni i složeni oblici, i to s očekivanim nastavcima *-u*, *-uû* za ženski rod odnosno *-o*, *-oe* za srednji rod. Ženski rod: *privedoše knižnici e parisêi ženu v prêlûbodêêni êtu* (50c, 4); *i položiše nad'glavu ego · emu vinu* napisanu (72a, 17); *i ta v(a)ma pokažetъ gor'nicu veliû · postelanu* (78a, 9); *i poznaše m(i)l(o)st b(o)žiû danuû mnê* (152b, 9). Srednji rod: *se položenъ e(stb) sa ... v znam(e)nie* pror(e)čeno (14a, 14); *i narêše ime emu i(su)sъ · nar(e)čeno ot anj(e)la* (15a, 11); *uzrite n(e)bo* otvrsto (148c, 6); *v naslêdie*

neis<t>lên'noe i neskvrn'noe i neuvêdaemoe shranimoe v(a)mъ n(a) n(e)-b(e)sihъ (155d, 20–21);

Lokativ je slabo posvjedočen. Pronađeni su, i to vrlo rijetko, samo oblici muškoga i ženskoga roda: *i položi e v grobi* is'sičenê (80b, 30); *po p(a)scê nar(e)čenoī* (157c, 19). Posebno vrijedi istaknuti nestegnuti nastavak složene promjene *-iemъ*⁸² u primjeru *o riči r(e)čeniemъ imъ* (9c, 1). Očigledna je u navedenom primjeru i nesročnost imenice, koja je u ženskome rodu, i participa, koji je u muškom ili srednjem rodu.

Mnogo češće nisu posvjedočeni ni instrumentalni oblici. Pronađeno je tek nekoliko primjera muškoga i ženskoga roda s očekivanim starocrkvenoslavenskim nastavcima: *B(ož)e ki n(a)sъ ob'hod'nimъ ... prazdnikomъ veseliši* (152c, 20); *m(a)riû obručenoû emu* (8c, 4); *ke iskupi mnogocên'noû krviû s(i)na tvoego* (153d, 3).

Dobro su posvjedočeni množinski nominativni oblici. Muški rod ima nastavak *-i* koji se može objašnjavati dvojako – kao izvorni nastavak jednostavne promjene ili kao stegnuti nastavak složene promjene: *slipi videt'hromi hodetъ* · prokaženi *očičau't'se* (2b, 29); *da opravdani bl(a)godêtiû nega* (9b, 14); *kadê bihu uč(e)n(i)ci is(uso)vi* · sbrani *za strahъ iûdêiski* (104b, 25); *si priê r(e)čeni s(ve)t'ci* (158a, 22); *vsi bo ee domači duplo odiveni sutъ* (169b, 23). U srednjem su rodu pronađene potvrde oblika jednostavne i složene promjene, i to s očekivanim nastavcima *-a* odnosno *-aê*: *i skon'čau't'se vsa ka pisana sutъ* (23b, 31); *vspomenuše k(a)ko siê pisana bihu o nemъ* (65d, 15); *ûnacъ moi upiteni* · *i upitenaê moê iskolena* (131d, 17); *ta ka v nemъ pisana sutъ* (182d, 7); *i lica ih'i krila ih'viprostrta sviše* (191d, 11).

U genitivu množine svih triju rodova potvrđeni su isključivo složeni oblici. U svim oblicima dolazi nastavak *-ihъ*: *mnozi sut'zvani a malo izbranihъ* (21b, 23); *ovacъ svoihъ rastočeniہ* (29b, 18); *s(ve)timi tainami i radost'mi obraznoû čьstiû isplnenihъ* (186b, 2); *početie navlačnihъ misъ* (148a, 1).

Dativ množine posvjedočen je relativno rijetko. Potvrđeno je tek nekoliko složenih oblika svih triju rodova. U svim se oblicima pojavljuje stegnuti starocrkvenoslavenski nastavak složene promjene *-imъ*: *B(ož)e ki smêrenimъ ugodanъ priklanaeši uho tvoee* (24b, 7); *prikloni k m(o)l(i)tvamъ n(a)šim'i glavamъ priklonenimъ rabъ i rabinъ tvoihъ* (24b, 10); *B(ož)e ki*

⁸² Izvorni složeni nastavak *-êemъ* dolazi na paralelnome mjestu u Ill₄ i Ro. Zbog ikavskoga refleksa *jata* u Hrvojevu se *misalu* pojavljuje nastavak *-iemъ*.

... *évilb esi n'vs<a>komъ misti vlasti tvoee roditela blagimъ simenemъ iz'branimъ tvoimъ roz'gamъ biti dilatelemъ* (95a, 9); *ako li knezemъ k(a)ko ot nego poslanimъ* (105c, 10); *i obhod'nimъ prazdnikomъ veselim'se* (150c, 1).

Akuzativni su množinski oblici potvrđeni u svim trima rodovima. U muškome su rodu posvjedočeni i jednostavni i složeni oblici: *Primi m(o)l(imъ) te g(ospod)i dari dostoine* prineseni (9c, 19); *Prinesenie t(e)bi g(ospod)i dari ... primi milostivê* (184c, 18). Jednostavni i složeni oblici potvrđeni su i u srednjem rodu: *viû n(e)b(e)sa* otvrsta (11b, 31); *i ne takmo za lûdi na da čeda* rastočenaê *s'beretъ v'edino* (65a, 11); *poznai mêsta* prigvoždенаê (150a, 22). U ženskome se rodu pojavljuju samo oblici složene promjene: *žr'tvi t(e)bi g(ospod)i nar(e)čenje ... primi* (161a, 7).

Množinski su lokativni oblici izuzetno rijetko posvjedočeni. Pronađena su tek dva primjera, i to jedan srednjega roda i jedan ženskoga roda: *vsi slišeče čudiše se o r(e)čeniъ ot pastirъ k nimъ* (9c, 2); *v rizah' pozlačenahъ odêna* (150c, 13). U obliku srednjega roda pojavljuje se nastavak *-ihъ* koji se može tumačiti kao izvorni nastavak jednostavne promjene ili kao stegnuti nastavak složene promjene. U obliku ženskoga roda potvrđen je očekivani nastavak jednostavne promjene *-ahъ*.

U instrumentalu množine potvrđeni su oblici svih triju rodova. U svim se oblicima pojavljuje nastavak *-imi* koji se u muškom i srednjem rodu može smatrati ili izvornim jednostavnim ili stegnutim složenim nastavkom, dok se u ženskome rodu zasigurno radi o nastavku složene promjene. Muški rod: *s'žakni oblêčenimi* (152d, 22); *prosimъ da vželênoe n(a)mъ tvoego pom(i)-lovaniê obilie* umnoženimi *moliteli čedriši* (186b, 17). Ženski rod: *ni d(u)-h(o)mъ ni sl(o)vomъ ni knigami · k(a)ko nami* poslanimi (6c, 2); *t(a)ko n(a)-sъ stvori* očičenimi *misal'mi t(e)bê prnesti* (154c, 1); *žr'tvi t(e)bê g(ospod)i b(la)ž(e)n(a)go ... nar(e)čenimi mazdami primi* (193c, 12). U srednjem je rodu zabilježen samo jedan primjer, no i on je plod pogreške pisara: *priležno te m(o)l(imъ) da k(a)ko mastъ ka ot'udъ b(la)ž(e)nie katarini d(ê)vi i m(u)-č(e)n(i)ce tvoe ne prestaûči plovetъ i oslablenimi t(ê)lesi is'cêlaûтъ t(a)ko ee m(o)l(i)tvami iz' n(a)sъ vsa bez(a)k(o)niê otrini* (189a, 30). Rečenični smisao, naime, u navedenome primjeru nalaže upotrebu dativa množine participia glagola *oslabêti*, koji je doista posvjedočen u paralelnim misalima, te akuzativa množine imenice *têlo*, koji također dolazi u paralelnim misalima.

Očekivano, dvojinski su oblici vrlo rijetko potvrđeni. Posvjedočeno je tek nekoliko nominativnih i instrumentalnih oblika. U nominativu se pojavljuju samo oblici muškoga roda: *i bihota* postavljena ·*ḥ*· (= 2) *star'ca sud'ca* (49a, 21); *potomъ* ·*ḥ*· (= 2) *žakna* razdêlita (68a, 29); *takoje i propetaē š nimъ ponašahota emu* (72b, 3); *i propeta š' nimъ ponošahota emu* (76b, 15). U instrumentalu su, pak, potvrđeni samo oblici ženskoga roda: *vstavъ sav(a)lb ot z(e)mle* otvrstima *očima* · *da ničesare ne vidê* (151d, 20); *da očičenima očima misli onu s(vê)tl(o)stъ uzriti utegnemъ* (153b, 15).

8. ZAKLJUČAK

Na pomlađenost jezika *Hrvojeva misala* u našoj je paleoslavističkoj literaturi već odavno upozoreno, no pokušaji da se pravi razmjeri te pomlađenosti preciznije odrede nisu bili odveć česti. Ovim smo radom nastojanjima da se odnos između *staroga* i *novoga* u *Hrvojevu misalu* što bolje osvijetli pokušali barem djelomično, ograničivši se na jednostavne glagolske oblike, dati i vlastiti skroman doprinos.

Istraživanje je pokazalo da *Hrvojev misal* dobro čuva stare konjugacijske obrasce naslijeđene iz starocrkvenoslavenskoga jezika pa, sukladno tomu, rijetko pokazuje relevantnije i sustavnije razlike u odnosu na paralelne misale. Od arhaičnih crta posebno vrijedi istaknuti dobro čuvanje i sklonjivost pasivnoga participa prezenta, relativno velik broj potvrda asigmat-skoga aorista te pravilnu upotrebu dvojine koja se uvijek rabi kada je riječ o dvije osobe, stvari ili pojave. Kada se govori o dvojini, valja napomenuti da se u svim kategorijama oblik trećega lica dvojine u potpunosti izjednačio s oblikom drugoga lica i da redovito ima nastavak *-ta*, što nije svojstveno samo *Hrvojevu misalu*, nego i drugim hrvatskoglagoljskim tekstovima. U prvome licu dvojine, uz očekivani nastavak *-vê*, pojavljuje se i nastavak *-va*, koji ne dolazi u paralelnim misalima, a u *Hrvojevu* se *misalu* može objasniti utjecajem književnih tekstova onoga vremena u kojima je također posvjedočen.

U prezentu prevladavaju starocrkvenoslavenski nastavci. U 1. licu jednine zabilježena su tek tri primjera zamjene crkvenoslavenskoga nastavka *-u* nastavkom *-m(b)*. Atematski glagoli gotovo uvijek u 2. licu jednine čuvaju stari nastavak *-si*, a kod drugih su glagola primjeri otpadanja završnoga *-i*, tj. zamjene crkvenoslavenskoga nastavka *-ši* hrvatskim nastavkom *-š(b)*,

posvjedočeni svega devet puta. Utjecaj govornoga jezika nešto je izraženo u 3. licu jednine i množine, u kojima se pojavljuju primjeri otpadanja završnoga *-t(b)*, no u usporedbi s golemim brojem primjera koji čuvaju starocrkvenoslavenske nastavke ti starohrvatski (čakavski) oblici predstavljaju zanemarivu pojavu. U 1. licu množine svih kategorija starocrkvenoslavenski je nastavak *-m(b)* puno nadmoćniji u odnosu na starohrvatski (čakavski) nastavak *-mo*, koji je, iako rijetko, posvjedočen u čak četirima kategorijama: prezentu, aoristu, imperfektu i imperativu. Specifičnost je *Hrvojeva misala* u odnosu na paralelne misale povremeno potvrđeno nerastavljeno pisanje niječne čestice i prezentskih oblika glagola *imēti*.

Asigmatski su aoristni oblici dobro posvjedočeni premda je tendencija njihova zamjenjivanja sekundarnim sigmatskim oblicima u *Hrvojevu misalu* uočljivija nego u paralelnim misalima. Utjecajem govornoga jezika objašnjavaju se vrlo rijetki oblici prvoga lica množine s nastavkom *-smo*. Ni u imperfektu nema mnogo inovacija. Vrijedi tek istaknuti da se dosljedno provodi stezanje *-aah-* u *-ah-*, odnosno *-ēah-* u *-ēh-*, no ta pojava nije posebnost samo *Hrvojeva misala* budući da su stegnuti imperfektni oblici potvrđeni već u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima, a redovito se pojavljuju i u drugim hrvatskoglagoljskim tekstovima.

Kao i u ostalim hrvatskoglagoljskim tekstovima, nešto je više inovacija u imperativu u kojem je primjetno širenje formanta *-i-* i na glagole *e*-konjugacije u dvojini i množini. Tu osobinu *Hrvojev misal* dijeli s *Novakovim* i *Ročkim misalom*, ali ne i s najstarijim cjelovito sačuvanim hrvatskoglagoljskim misalom, vatikanskim *Illirico 4*, u kojemu je, baš suprotno, uočljiva tendencija širenja formanta *-ē-* u dvojini i množini, bez obzira na konjugacijsku pripadnost. U 2. licu jednine kod atematskih glagola nije potvrđen završetak *-žd*, već se na njegovu mjestu pojavljuje *-i*, a iznimno dolazi i starohrvatski (čakavski) nastavak *-jъ* koji je vrlo rijetko posvjedočen i kod ostalih glagola.

U tvorbi participia čuvaju se stari obrasci. Participi se rabe i u participskoj i u pridjevskoj službi i sklanjaju se jednako kao i pridjevi. Kod aktivnoga su participia prezenta rijetko zabilježeni primjeri analoškoga širenja formanta *-uĉ-* na nominativ jednine muškoga roda. U nominativu množine kod istoga se participia dobro čuva stari nastavak *-e* premda je potvrđen i nastavak *-i*. Stari nastavak *-e* u istome padežu redovito dolazi u prvome aktivnome participu preterita. U genitivu jednine muškoga i srednjega roda aktivnoga

participa prezenta i pasivnoga participa preterita češće nego u paralelnim misalima i drugim hrvatskoglagoljskim liturgijskim tekstovima pojavljuje se starohrvatski (čakavski) nastavak *-oga/-ega*. Iako mnogo rjeđe potvrđen nego starocrkvenoslavenski nastavak *-ago* u istome padežu, taj je nastavak u *Hrvojevu misalu* dovoljno čest da bismo ga odredili jednim od najznačajnijih i najsustavnijih razlikovnih elemenata u odnosu na misalske tekstove s kojima se *Hrvojev misal* u ovome radu uspoređuje.

Češće i sustavnije nego na morfološkoj, starohrvatski (čakavski) se elementi pojavljuju na glasovnoj razini. Utjecaj govornoga jezika i sredine u kojoj je kodeks nastao posebno se snažno očituje u refleksu *jata*, koji je načešće zamijenjen fonemom *i*. Utjecaj čakavske sredine evidentan je i u refleksu prednjega nazala, koji se iza palatala katkada reflektira u *e*, a katkada u *a*. Poluglas je uglavnom vokaliziran. Rjeđe ostaje na svome izvornome mjestu kao primjerice na kraju riječi, gdje redovito dolazi iza suglasnika. Suglasnička je skupina *žd* (<**dj*) dosljedno zamijenjena čakavskim *j*. Na položaju između samoglasnika razmjerno su često zabilježene zamjene suglasnika *ž* suglasnikom *r*, a jezična se pomlađenost očituje i u sporadičnim zamjenama *v* sa *u*.

Brojne inovacije koje karakteriziraju *Hrvojev misal* na leksičkome planu ne dolaze toliko do izražaja u glagolskim oblicima. Među markantnijim i frekventnijim riječima koje su zamijenile arhaičan starocrkvenoslavenski leksički inventar ističu se leksemi *govoriti* i *otgovoriti* na mjestu gdje ostali misali čuvaju arhaične glagole *glagolati* odnosno *otvećati* te participski oblik *budući* na mjestu arhaičnoga *sući*.

Tekstovi *Hrvojeva misala* u cjelini ne pokazuju izrazitije međusobne razlike kada su u pitanju glagolski oblici. Izdvojene starohrvatske (čakavske) crte u *Hrvojevu* su *misalu* podjednako česte i u lekcijama i u molitvama i u drugim misalskim tekstovima. Nešto je veća učestalost starohrvatskih (čakavskih) elemenata očekivano zabilježena u rubrikama, no *Hrvojev* se *misal* time ne izdvaja od drugih hrvatskoglagoljskih liturgijskih tekstova budući da su i u njima rubrike redovito bliže narodnomu jeziku nego što je to sakralni tekst.

LITERATURA

- AITZETMÜLLER, R. 1991. *Altbulgarische Grammatik als Einführung in die slavische Sprachwissenschaft*. Freiburg i Br.: U. W. Weiher.
- ARUMAA, P. 1985. *Urslavische Grammatik, III. Band: Formenlehre*. Heidelberg: Carl Winter.
- CEKOVIĆ, B.; I. SANKOVIĆ; M. ŽAGAR. 2010. Jezik *Misala hruackoga Šimuna Kožičića Benje*: glagolski oblici. *Slovo* 60: 133–166.
- CEKOVIĆ, B.; I. ETEROVIĆ. 2012. Dvojina u *Misalu hruackome Šimuna Kožičića Benje*. *Fluminensia* 24/1: 143–156.
- ČUNČIĆ, M. 2004. 600 godina glagoljskoga misala Hrvoja Vukčića Hrvatinića (1404.–2004.). *Baščina: glasilo Društva prijatelja glagoljice* 8: 5–7.
- DAMJANOVIĆ, S. 1984. *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Sveučilišna naklada – Liber.
- DAMJANOVIĆ, S. 1995. *Jazik otačaski*. Zagreb: Matica hrvatska.
- DAMJANOVIĆ, S. 2005. *Staroslavenski jezik*. Peto, nepromijenjeno izdanje. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- DAMJANOVIĆ, S. 2008. *Jezik hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Matica hrvatska.
- FINKA, B. 1971. Čakavsko narječje. *Čakavska rič* 1: 11–71.
- GADŽIJEVA, S. 2012. *Morfonologija prezentske paradigme u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut.
- GADŽIJEVA, S.; M. MIHALJEVIĆ. 2014. Glagoli. M. Mihaljević (ur.). *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut, 205–260.
- GRABAR, B. 1973. O kritičkom izdanju Hrvojeva misala. *Missale Hervoiæ ducis Spalatensis croatico-glagoliticum. Transcriptio et commentarium. Editionem curaverunt Biserka Grabar, Anica Nazor, Marija Pantelić sub redactione Vjekoslav Štefanić*. Zagreb – Ljubljana – Graz: Staroslavenski institut »Svetozar Ritig« – Mladinska knjiga – Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 512–517.
- HABURGAEV, G. A. 1974. *Staroslavjanskij jazyk*. Moskva: Prosveščenie.
- HAMM, J. 1974. *Staroslavenska gramatika*. Četvrto izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
- HARISIJADIS, M. 1963. Misal Hrvoja Vukčića nalazi se u Saraju. *Slovo* 13: 243–245.
- HERCIGONJA, E. 1961. O nekim značenjima osnovnih preteritalnih vremena u jeziku Zografskog kodeksa. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 4: 87–124.
- HERCIGONJA, E. 1968. *Jezik glagoljaške neliturgijske književnosti 15. stoljeća i Petrisov zbornik*, doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- HERCIGONJA, E. 1975. *Srednjovjekovna književnost*. Zagreb: Liber – Mladost.
- HERCIGONJA, E. 1999. Dvojina u jeziku tekstova hrvatskoglagoljičke nelitur-

- gigjske književnosti XV. stoljeća: raščlamba građe iz Petrisova zbornika od 1468. i primjera iz 'acta croatica'. *Rasprave instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 25: 123–140.
- HRASTE, M. 1950. Crstice o Marulićevoj čakavštini. J. Badalić; N. Majnarić (ur.). *Zbornik marka Marulića, Djela JAZU*, 39. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 243–277.
- HUDEČEK, L. 1992. Poimeničeni pridjevi i pridjevi u imeničkoj službi u Hrvojevu misalu, *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik* 18: 57–66.
- HUDEČEK, L. 1994.a. *Oblici pridjeva u sanktoralu Hrvojeva misala*, magistarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- HUDEČEK, L. 1994.b. Zamjenice u sanktoralu Hrvojeva misala. *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik* 20: 87–104.
- HUDEČEK, L. 1998. Oblici pridjeva u sanktoralu Hrvojeva misala. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 23–24: 145–179.
- JAGIĆ, V.; L. THALLOCHY; F. WICKHOFF 1891. *Missale glagoliticum Hervoiæ ducis Spalatensis*. Vindobonæ.
- JAGIĆ, V. 1913. Hrvatska glagolska književnost. B. Vodnik. *Povijest hrvatske književnosti, knj. 1: Od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća* (s uvodom V. Jagića o hrvatskoj glagolskoj književnosti). Zagreb: Matica hrvatska, 17–64.
- JURČEVIĆ, I. 1990. *Problem funkcije determiniranih i indeterminiranih glagola kretanja u staroslavenskom i crkvenoslavenskom jeziku hrvatske redakcije*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- JURČEVIĆ, I. 2002. *Jezik hrvatskoglagoljskih tiskanih brevijara*. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.
- JURČEVIĆ, I. 2004. Aktivni particip prezenta u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku. M-A Dürriĝ; M. Mihaljević; F. Velčić (ur.). *Glagoljica i hrvatski glagolizam: Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta* (Zagreb – Krk 2.-6. listopada 2002.). Zagreb – Krk: Staroslavenski institut – Krčka biskupija, 607–616.
- JURČEVIĆ, I.; R. TOLIĆ. 2011. Glagolski oblici u sanktoralu prvotiska hrvatskoglagoljskoga brevijara. *Kroatologija* 1/2: 95–109.
- KRIVČIK, V. F.; N. S. MOŽEJKO. 1985. *Staroslavjanskij jazik.*, 3. ispravlennoe vyd. Minsk: Vyšėjšaja škola.
- KUZMIĆ, B. 2009. Jezik hrvatskih srednjovjekovnih pravnih spomenika. S. Damjanović (ur.). *Povijest hrvatskoga jezika, 1. knjiga: Srednji vijek*. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti CROATICA, 405–455.
- LAMPRECHT, A. 1987. *Praslovanština*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- LISAC, J. 2003. Čakavski, kajkavski i štokavski glagolski sustav. *Hrvatska misao* 7, 27–28: 99–104.
- MALIĆ, D. 1972. *Jezik najstarije hrvatske pjesmarice*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

- MALIĆ, D. 1988. *Povaljska listina kao jezični spomenik*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- MALIĆ, D. 1997. *Žića svetih otaca. Hrvatska srednjovjekovna proza*. Zagreb: Matica hrvatska – Institut za hrvatski jezik.
- MALIĆ, D. 2007. Tragovi crkvenoslavensko-čakavskih matica u najstarijim dubrovačkim molitvenicima. *Filologija* 49: 137–193.
- MASLOV, J. S. 1963. Morfologija glagol'nogo vida v sovremennom bolgarskom literaturnom jazyke. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
- MENAC MIHALIĆ, M. 1989. Glagolski oblici u čakavskom narječju i u hrvatskom književnom jeziku. *Filologija* 17: 81–109.
- MIHALJEVIĆ, M. 1991. *Generativna fonologija hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika*. Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za opću lingvistiku.
- MIHALJEVIĆ, M. 2002. *Slavenska poredbena gramatika: I. dio: uvod i fonologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- MIHALJEVIĆ, M. 2005. Deklinacija pridjeva u najstarijim hrvatskoglagoljskim fragmentima. J. Bratulić (ur.). *Hrvatsko-bugarski odnosi u 19. i 20. stoljeću. Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa* (Zagreb, 27.–28. X. 2003). Zagreb: Hrvatsko-bugarsko društvo, 283–296.
- MIHALJEVIĆ, M. 2008. Glagolski oblici u hrvatskoglagoljskim fragmentima 12. i 13. st. *Slovo* 56–57: 333–349.
- MIHALJEVIĆ, M. 2009. Hrvatski crkvenoslavenski jezik. S. Damjanović (ur.). *Povijest hrvatskoga jezika – I. knjiga: Srednji vijek*. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti CROATICA, 283–349.
- MIHALJEVIĆ, M. 2014. *Slavenska poredbena gramatika: II. dio: morfologija, prozodija, slavenska pradomovina*. Zagreb: Školska knjiga.
- MIHALJEVIĆ, M.; J. VINCE. 2012. *Jezik hrvatskoglagoljskih Pazinskih fragmenata*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Državni arhiv u Pazinu – Staroslavenski institut.
- MISSALE HERVOIAE 1973. *Missale Hervoiae ducis Spalatensis croatico-glagoliticum. Transcriptio et commentarium. Editionem curaverunt Biserka Grabar, Anica Nazor, Marija Pantelić sub redactione Vjekoslav Štefanić*. Zagreb – Ljubljana – Graz: Staroslavenski institut »Svetozar Ritig« – Mladinska knjiga – Akademische Druck- u. Verlagsanstalt (+ faksimil).
- MOGUŠ, M. 1977. *Čakavsko narječje: fonologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- MOKROVIĆ, LJ. 2008. Neki giottovski elementi i odjeci gotičkoga humanizma na minijaturama *Hrvojeva misala*. *Slovo* 56–57: 351–362.
- MOKROVIĆ, LJ. 2010. Bizantski i zapadni stil na minijaturama *Hrvojeva misala*. *Slovo* 60: 505–538.
- MOKROVIĆ, LJ. 2011. Bizantska i zapadna ikonografija pojedinačnih prikaza svetaca na minijaturama *Hrvojeva misala*. *Slovo* 61: 241–297.
- MORDTMANN, A. D. 1850. Handschriften in Konstantinopel. *Philologus* V: 758–762.

- MORDTMANN, A. D. 1854. Verzeichniss der handschriften in der bibliothek sr. maj. des sultans. *Philologus* IX: 582–584.
- NAZOR, A. 1963. Jezični kriteriji pri određivanju donje granice crkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima. *Slovo* 13: 68–86.
- NAZOR, A. 1973. Karakteristike jezika i pisma Hrvojeva misala. *Missale Hervoiæ ducis Spalatensis croatico-glagoliticum. Transcriptio et commentarium. Editionem curaverunt Biserka Grabar, Anica Nazor, Marija Pantelić sub redactione Vjekoslav Štefanić*. Zagreb – Ljubljana – Graz: Staroslavenski institut »Svetožar Ritig« – Mladinska knjiga – Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 508–511.
- MISAL 1992. *Nedjeljni blagdanski misal za narod. Godina ABC*. 2. dopunjeno izdanje. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- NIKOLIĆ, S. 2008. *Staroslovenski jezik: pravopis, glasovi, oblici, primeri sa rečnikom*. Beograd – Banja Luka: Bard-fin – Romanov.
- PANTELIĆ, M. 1970. Povijesna podloga iluminacije Hrvojeva misala. *Slovo* 20: 39–96.
- PANTELIĆ, M. 1972. Sadržaj i kulturnopovijesna komponenta misalskih tekstova. I. Frangeš; S. Goldstein (ur.). *Misal po zakonu rimskoga dvora: [prvotisak [iz] godine 1483.]*. Zagreb: Liber, XLV–LIII.
- PANTELIĆ, M. 1973.a. Hrvojev misal i njegov historijskoliturgijski sastav. *Missale Hervoiæ ducis Spalatensis croatico-glagoliticum. Transcriptio et commentarium. Editionem curaverunt Biserka Grabar, Anica Nazor, Marija Pantelić sub redactione Vjekoslav Štefanić*, Zagreb – Ljubljana – Graz: Staroslavenski institut »Svetožar Ritig« – Mladinska knjiga – Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 489–494.
- PANTELIĆ, M. 1973.b. Kulturnopovijesna analiza iluminacije Hrvojeva misala. *Missale Hervoiæ ducis Spalatensis croatico-glagoliticum. Transcriptio et commentarium. Editionem curaverunt Biserka Grabar, Anica Nazor, Marija Pantelić sub redactione Vjekoslav Štefanić*. Zagreb – Ljubljana – Graz: Staroslavenski institut »Svetožar Ritig« – Mladinska knjiga – Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 495–507.
- REMNEVA, M. L. 2004. *Staroslavjanskij jazyk*. Moskva: Akademičeskij proekt.
- REŠETAR, M. 1898.a. Primorski lekcionari XV. vijeka. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 134. (Razredi filologijsko-historijski i filozofijsko-juridički 49, 50): 80–160.
- REŠETAR, M. 1898.b. Primorski lekcionari XV. vijeka. (Konac). *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 136. (Razredi filologijsko-historijski i filozofijsko-juridički 50): 97–199.
- REŽIĆ, K. 1980. Perfektivni imperfekt u glagoljskom lekcionaru i u starijoj hrvatskoj književnosti. *Slovo* 30: 89–100.
- RIŠNER, V. 1993. Tekst *Hrvojeva misala* – odraz komunikacije između pošiljatelja i primatelja. *Slovo* 41–43: 197–220.

- RIŠNER, V. 1995.a. Veznici u *Hrvojevu misalu*. *Riječ* 1, 1/2: 57–70.
- RIŠNER, V. 1995.b. Odnosni konektor ča/čb/š'to/š'to ako/ča u *Sanktoralu Hrvojeva misala*. *Fluminensia* 7/1: 23–38.
- SELIŠČEV, A. M. 1952. *Staroslavjanskij jazyk. Čast' vtoraja: Teksty. Slovar'. Očerki morfologii*. Moskva: Gosudarstvennoe učebno-pedagogičeskoe izdatel'stvo Ministerstva prosvješćenija RSFSR.
- SUDEC, S. 2008. Deklinacija aktivnoga participa prezenta u hrvatskome crkvenoslavenskome jeziku. *Slovo* 56–57: 517–529.
- SVANE, G. O. 1965. Kopenhagenski glagoljski misal. *Slovo* 15–16: 59–93.
- SZEMERENYI, O. 1990. *Introduction to Indo-European Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- ŠIMIĆ, M. 2000. Jezik Muke po Mateju u hrvatskoglagoljskim misalima. *Slovo* 50: 5–117.
- ŠTEFANIĆ, V. 1957. Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije. *Slovo* 6–8: 54–133.
- TANDARIĆ, J. 1983. Crkvenoslavenska jezična norma u hrvatskoglagoljskom ritualu. *Slovo* 32–33: 53–83.
- TANDARIĆ, J. 1993. *Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- VAJS, J. 1948. *Najstariji hrvatskoglagoljski misal s bibliografskim opisima svih hrvatskoglagoljskih misala*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- VINCE, J. 2008. Očekivani i neočekivani akuzativ u Hrvojevu misalu. B. Petrović; M. Samardžija (ur.). *Vidjeti Ohrid: referati hrvatskih sudionika i sudionika za XIV. Međunarodni slavistički kongres* (Ohrid 10.–16. rujna 2003). Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 97–115.
- VONČINA, J. 1967. Dubletsko prvo lice singulara prezenta u hrvatskih pjesnika 15. i 16. stoljeća. *Radovi zavoda za slavensku filologiju*: 43–61.
- VRBAN, V. 1991. *Struktura rečenica u Sanktoralu Hrvojeva misala*: magistarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- ŽAGAR, M. 2009. Hrvatska pisma u srednjem vijeku. S. Damjanović (ur.). *Povijest hrvatskoga jezika – 1. knjiga: Srednji vijek*. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti CROATICA, 107–219.

Summary

SIMPLE VERB FORMS IN HRVOJE'S MISSAL

In this paper the simple verb forms in *Hrvoje's Missal* are analysed. They are compared to the corresponding characteristics of the verb system in the

texts of Vatican codex *Illirico 4*, *Novak's Missal* and *Roč Missal*, as well as to the research results of the Croatian medieval liturgical and non liturgical texts, including the canonical Old Church Slavonic texts. The analysis is conducted mainly on the morphological level, and to the extent allowed by the attested simple verb forms, the phonological and lexical features in *Hrvoje's Missal* are also analysed.

The comparison with the parallel texts shows that on the morphological level the Old Church Slavonic patterns are well preserved, while on the lexical level and on the phonological level in particular, a certain frequency and consistency of more recent elements are present. In the present tense the Croatian ending *-m(b)* is attested only three times in the thematic verbs in the 1st sg. and the ending *-š(b)* only nine times in the 2nd sg. The cases in which the elimination of the final *-tb* in the 3rd sg. occurs are more frequent. The ending *-mo* in the 1st pl. is very rare and, except in the present, it is attested also in the aorist and imperfect tenses and in the imperative mood. The asigmatic aorist is well attested. The imperative forms show the tendency of spreading of the formant *-i-* to the verbs of *e*-conjugation in plural and dual. Participles have preserved the old formation patterns. The formant *-uĉ-* is very rarely attested in the nominative singular of the masculine gender in the active present participle. The most important innovation is relatively high frequency of the ending *-oga/-ega* in the genitive singular of the masculine and neuter genders in the active present participle and the past passive participle.

Key words: Croatian Church Slavonic language, Hrvoje's missal, simple verb forms

Izvorni znanstveni članak

Autor: Josip Galić

Odjel za kroatistiku i slavistiku Sveučilišta u Zadru

HR-23000 Zadar

Obala Kralja Petra Krešimira IV 2

jgalic@unizd.hr

Primljen: 26. V. 2014.

Prihvaćen: 14. X. 2014.